

Vredesonderwijs in Zaanstad

Het verloop van de discussie over vredesonderwijs in de gemeenteraad van Zaanstad in vergelijking met de discussies in stadsdeelraad Amsterdam-Noord en de gemeenteraden van Emmen en Leeuwarden.

Hannah Odink (S5017173)

Master Onderwijswetenschappen, Track Onderwijs en Innovatie

Rijksuniversiteit Groningen

PAMAOW04: Masterthesis

Eerste beoordelaar: prof. dr. H.T.A. Amsing

Tweede beoordelaar: dr. M.A. Veldman

Datum: 27 januari '23

Aantal woorden (exclusief abstract, voetnoten en bibliografie): 10.037

Samenvatting

Burgerschapsvorming is een actueel onderwerp in het onderwijsveld, zeker in het huidige internationale politieke klimaat. Onderwijs met als doel aandacht te vragen voor maatschappelijke kwesties en leerlingen op te voeden tot actieve en kritische burgers is niet nieuw. In de jaren zeventig en tachtig stond een soortgelijke vorm van onderwijs op de politieke agenda: vredesonderwijs. Vredesonderwijs was onderwerp van discussie, zowel in de landelijke als lokale politiek. In deze thesis is door middel van archiefonderzoek in kaart gebracht hoe de discussie over vredesonderwijs in de gemeente Zaanstad verliep en in hoeverre dit overeenkwam met soortgelijke discussies in Amsterdam-Noord, Emmen en Leeuwarden, waar eerder onderzoek naar gedaan is. De discussie in Zaanstad kwam op gang in 1981, naar aanleiding van een motie ter bevordering van vredesonderwijs die werd ingediend door de Zaanse afdeling van de Communistische Partij Nederland (CPN). De discussie die zich vervolgens ontvouwde speelde zich af rondom drie kernthema's, namelijk actieve overheidsbemoeyenis bij onderwijsbeleid, vrijheid van onderwijs en openbaar onderwijs, en ouderbetrokkenheid. Overheidsbemoeyenis en vrijheid van onderwijs waren ook terugkerende thema's in discussies over vredesonderwijs in de eerder onderzochte gemeenten. Liberale partijen waren beducht voor te grote overheidsbemoeyenis en linkse invulling daarvan en spraken hun angst uit voor indoctrinatie. Socialistische en communistische partijen deelden deze zorgen niet en spraken zich uit over de noodzaak van vredesonderwijs. De motie werd uiteindelijk aangenomen door de links georiënteerde gemeenteraad van Zaanstad. De uitvoering van de motie werd heel serieus genomen, maar scholen kregen wel veel ruimte om vredesonderwijs in te vullen op een manier die paste bij de eigen schoolsituatie.

Abstract

Citizenship education is a contemporary issue in education, especially in the context of the current international political climate. Education with the purpose of giving insight in societal issues and raising active and critical citizens is not new. In the seventies and eighties a similar type of education was a topic of political controversy: peace education. Discussions about peace education took place in both central and local governments. This study uses archival research to identify the discussion about peace education in the council of Zaanstad and to which extent this corresponds to similar discussions in Amsterdam-Noord, Emmen and Leeuwarden, where similar research has been done in the past. The discussion in Zaanstad started in 1981 when the Dutch Communist Party (Communistische Partij Nederland, CPN) in Zaanstad filed a motion about the promotion of peace education. The debate that followed focused on three key topics: government interference in the development of educational policy, freedom of education in relation to public education, and parental involvement in education. The debates showed interesting similarities between discussions in other councils, where government interference and freedom of education were recurring topics as well. Liberal parties were concerned about too much government interference and indoctrination. Socialist and communist parties on the other hand did not share these concerns and expressed the need for peace education. Eventually the motion for peace education was accepted in the left-wing oriented council of Zaanstad. The implementation of the motion was taken very seriously, but local schools received a lot of freedom to implement peace education in a way that was fitting for their school.

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Historisch kader	8
Algemeen historisch kader	8
Naoorlogse periode	8
Jaren zestig	9
Jaren zeventig	10
Jaren tachtig	11
Geschiedenis van vredesonderwijs	12
De Zaanstreek	14
Politiek en socialisme	15
Zaanstad en de vredesbeweging	18
Discussies over vredesonderwijs in Amsterdam-Noord, Emmen en Leeuwarden	18
Methode	20
Resultaten	22
Aanleiding en controverse	22
Motie vredesonderwijs	25
Constructief onderwijsbeleid	27
Openbaar onderwijs en vrijheid van onderwijs	30
Ouderbetrokkenheid	34
Vervolg en einde discussie	38
Conclusie	38
Discussie	44
Opbrengsten en implicaties huidig onderzoek	44
Beperkingen huidig onderzoek	46
Suggesties voor vervolgonderzoek	47
Bibliografie	49
Bibliografie – archiefmateriaal	54

Inleiding

De burgerschapswet van 2006 draagt scholen op om actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen, om zo jonge mensen voor te bereiden op deelname aan een plurale samenleving.¹

De burgerschapswet is in 2021 aangevuld, met als doel burgerschapsvorming te verduidelijken en verankeren.² In het huidige internationale politieke klimaat is burgerschap een actueel onderwerp. De Oekraïne-oorlog biedt een belangrijk aanknopingspunt voor een gesprek over onderwerpen als democratie, fundamentele rechten van de mens en respect.³

Aandacht voor burgerschapsvorming, in een periode van internationale politieke spanningen, is niet nieuw. In de roerige tijden van de Koude Oorlog (1947-1991) stonden de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie lijnrecht tegenover elkaar. Deze machtsblokken hadden tegengestelde ideologieën: het kapitalisme enerzijds en het communisme anderzijds, en waren bewapend met atoomwapens - voldoende voor een wederzijdse vernietiging.⁴ Dit conflict overschaduwde de internationale en nationale politiek⁵ en riep verschillende vragen op, zo ook over onderwijs.⁶ Verscheidene Nederlandse onderwijskundigen geloofden dat onderwijshervorming een belangrijke bijdrage kon leveren aan wereldvrede.⁷ Er gingen stemmen op om vredesonderwijs te ontwikkelen en aan te bieden. Dit had als doel de wereld te veranderen om een einde van de mensheid te voorkomen.⁸ De achterliggende gedachte was

¹ Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, Wet, 22 december 2005, nr. 678; Inspectie van het Onderwijs, *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*, (Utrecht: Inspectie van het Onderwijs, 2016), 18.

² Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, Wet, 2 juli 2021, nr. 320.

³ J. Poortvliet, "Basisschoolleerling weet te weinig van burgerschap," *Aob*, 9 maart 2022, <https://www.aob.nl/nieuws/basisschoolleerling-weet-te-weinig-van-burgerschap/>; L. van Baars, "Burgerschapsonderwijs is méér dan een les over Oekraïne," *Trouw*, 9 maart 2022, <https://www.trouw.nl/binnenland/burgerschapsonderwijs-is-meer-dan-een-les-over-oekraïne~bc044f081/>

⁴ J. Hoffenaar, "De logica van de Koude Oorlog," *Militaire Spectator* 182, no. 2 (2013): 64-73.

⁵ *Ibid.*, 64.

⁶ K.E. Andreasen en C. Ydesen, "Educating for Peace: The Role and Impact of International Organisations in Interwar and Postwar Danish School Experiments, 1918–1975," *Nordic Journal of Educational History* 2, no. 2 (2015): 3-4.

⁷ H.T.A. Amsing en J.J.H. Dekker, "Educating peace amid accusations of indoctrination: a Dutch peace education curriculum in the polarised political climate of the 1970s," *Paedagogica Historica* 56, no. 3 (2020): 360.

⁸ R. Aspeslagh, "The Child and the World: Conceptual Background to Peace Education in the Netherlands," *Bulletin of Peace Proposals* 12, no. 2 (1981): 186-7.

dat leerlingen inzicht zouden moeten krijgen in mondiale conflicten, opdat ze beredeneerde en kritische posities zouden innemen.⁹ Vredesonderwijs was echter niet onomstreden. Binnen de nationale politiek werden regelmatig beschuldigingen van indoctrinatie geuit.¹⁰

Ook op lokaal niveau werd de discussie over vredesonderwijs gevoerd. In deze periode was er sprake van verschuiving van centrale sturing naar decentrale besluitvorming.¹¹ Er werd gepleit voor minder regelgeving door de overheid en meer autonomie voor gemeenten, waardoor gemeenten op het gebied van onderwijs steeds meer taken overnamen.¹² Dit had ook weerslag op de discussie over de inhoud van onderwijs, waardoor in sommige gemeenten een debat over vredesonderwijs plaatsvond.¹³ Een voorbeeld hiervan is de stadsdeelraad Amsterdam-Noord, waar de lokale overheid een actieve rol speelde in de invoering en regulatie van vredesonderwijs.¹⁴

Ook in de gemeente Zaanstad werd de discussie over vredesonderwijs gevoerd. Er zijn enkele interessante politieke overeenkomsten tussen Amsterdam-Noord en Zaanstad. Net als in Amsterdam-Noord had in Zaanstad het socialisme voet aan de grond gekregen,¹⁵ en net als in Amsterdam-Noord vormden in Zaanstad in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw de sociaaldemocratische partijen een groot deel van de gemeenteraad.¹⁶ Ook de Communistische Partij Nederland (CPN) had in beide plaatsen veel aanhangers.¹⁷ In dit

⁹ Amsing en Dekker, "Educating peace amid accusations of indoctrination," 360-1.

¹⁰ Ibid., 361.

¹¹ H.M. Helmers, *Overheid en onderwijsbestel: beeldsvorming rond het Nederlandse onderwijsstelsel (1990-2010)*, (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011), 13.

¹² Ibid., 27, 77.

¹³ A. Westgeest, "Strijd over vredesonderwijs: een kwestie van informatie of indoctrinatie?" (master thesis, Rijksuniversiteit Groningen, 2021); H. Baron, "Vredesonderwijs in de Emmer gemeentepolitiek: discussie en beleid omtrent vredesonderwijs in de gemeente Emmen in de jaren tachtig van de twintigste eeuw." (master thesis, Rijksuniversiteit Groningen, 2021); C. van der Neut, "Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord: het verloop van de discussie over vredesonderwijs in stadsdeel Amsterdam-Noord in vergelijking met de discussies in de gemeenten Emmen en Leeuwarden." (master thesis, Rijksuniversiteit Groningen, 2022).

¹⁴ Van der Neut, "Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord," 3.

¹⁵ Van der Neut, "Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord," 5; R. Hartmans, "De Rode Zaanstreek: mythe of werkelijkheid?" in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E. Beukers en C. van Stijl (Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012), 637-8.

¹⁶ Van der Neut, "Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord," 5; Hartmans, "De Rode Zaanstreek," 674.

¹⁷ Van der Neut, "Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord," 5; Hartmans, "De Rode Zaanstreek," 671-5.

onderzoek zal het verloop van de discussie rondom vredesonderwijs in de gemeenteraad van Zaanstad geanalyseerd worden, en vergeleken worden met de discussies die werden gevoerd in de stadsdeelraad van Amsterdam-Noord en de gemeenteraden van Emmen en Leeuwarden.

De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek is inzicht verwerven in de discussie rondom vredesonderwijs in verschillende gemeenten. In eerdere onderzoeken is de discussie in andere plaatsen bestudeerd, zoals Emmen¹⁸, Leeuwarden¹⁹ en Amsterdam-Noord²⁰, maar de gemeente Zaanstad is nog niet eerder onderzocht. Kennis over de discussie in Zaanstad kan bijdragen aan een beter begrip van de discussie omtrent vredesonderwijs in Nederland.

De maatschappelijke relevantie heeft betrekking op het actuele onderwerp burgerschapsvorming, dat overeenkomsten laat zien met vredesonderwijs.²¹ Op basis van deze overeenkomsten kunnen vanuit de discussie omtrent vredesonderwijs waardevolle lessen getrokken kunnen worden voor het debat over burgerschapsvorming dat zich nu afspeelt, mits er rekening gehouden wordt met de historische context.²² Burgerschapsvorming heeft als doel actief burgerschap en sociale cohesie te bevorderen.²³ Dit komt overeen met het doel van vredesonderwijs, dat leerlingen actief betrok bij maatschappelijke kwesties door ze aan te moedigen kritische posities in te nemen, en daardoor tot kritische burgers maakte.²⁴ Een andere overeenkomst is het niveau waarop de discussie zich afspeelt. In de jaren zeventig en tachtig werd in een bestuurlijke context van decentralisatie het onderwerp vredesonderwijs op

¹⁸ Baron, "Vredesonderwijs in de Emmer gemeentepolitiek."

¹⁹ Westgeest, "Strijd over vredesonderwijs."

²⁰ Van der Neut, "Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord."

²¹ T. Bevington, N. Kurian en H. Cremin, "Peace Education and Citizenship Education: Shared Critiques," in *The Palgrave Handbook of Citizenship and Education*, eds. A. Peterson, G. Stahl en H. Soong (Cham: Palgrave Macmillan, 2020).

²² P. Seixas en T. Morton, *The big six historical thinking concepts*, (Toronto, Canada: Nelson, 2013).

²³ Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, Wet, 22 december 2005, nr. 678, 1-3; Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, Wet, 2 juli 2021, nr. 320, 1-6; H. Leenders, W. Veugelers en E. De Kat, "Teachers' views on citizenship education in secondary education in The Netherlands," *Cambridge Journal of Education* 38, no. 2 (2008): 155.

²⁴ Amsing en Dekker, "Educating peace amid accusations of indoctrination," 360-1.

gemeentelijk niveau besproken. Ook in de afgelopen jaren is er sprake van decentralisatie van onderwijs. Gemeenten krijgen steeds meer verantwoordelijkheden, ook op het gebied van beleid.²⁵ Er zijn voorbeelden van gemeenten die burgerschapsvorming en burgerschapsonderwijs op de lokale politieke agenda zetten.²⁶ Door inzicht te krijgen in het debat zoals het zich toen afspeelde, kunnen standpunten en argumenten in het huidige debat beter worden begrepen. Daarnaast kan inzicht in de invloed van politieke kleur van deelnemers in het debat rondom vredesonderwijs helpen bij het doorzien van politieke gevoeligheden in het debat van nu.

In deze thesis staat de volgende onderzoeksvraag centraal: *Hoe verliep de discussie rondom vredesonderwijs in de gemeente Zaanstad en in hoeverre komt deze discussie overeen met de discussies in Amsterdam-Noord, Emmen en Leeuwarden?*

Historisch kader

Om de discussie rondom vredesonderwijs te begrijpen is het belangrijk eerst een historisch kader te schetsen. Onderwijsbeleid ontstaat namelijk in de context van internationale, economische, maatschappelijke en politieke gebeurtenissen.²⁷

Algemeen historisch kader

Naoorlogse periode

²⁵ Onderwijsraad, *Decentraal onderwijsbeleid bij de tijd, Agenda voor een landelijk beraad over de rol van gemeenten bij onderwijs*, (Den Haag: Uitgave van de Onderwijsraad, 2017).

²⁶ Gemeente Etten-Leur, "Samen maken we Etten-Leur," *Raadsprogramma 2018-2022*, 18 mei 2018, 20; Fawaka ondernemersschool, "Nieuwe wet burgerschapsonderwijs per 1 augustus 2021 – Beweging richting WereldBurgerschap," <https://www.fawakaondernemersschool.nl/nieuws/van-burgerschap-naar-wereldburgerschap-in-het-onderwijs/>. De gemeente Etten-Leur heeft de werkgroep 'jeugd en politiek' ontwikkeld, waarbij kinderen en jongeren door middel van gastlessen, excursies en projecten inzicht krijgen in en betrokken worden bij de lokale politiek. De gemeente Amsterdam informeert scholen over het nieuwe onderwijsbeleid omtrent burgerschap, waarbij de gemeente thema's en handvatten aanreikt.

²⁷ Helmers, *Overheid en onderwijsbestel*, 63-4.

De naoorlogse jaren (1945-1960) kenmerken zich door herstel en wederopbouw van de samenleving.²⁸ Een opvallende naoorlogse ontwikkeling is de verzuiling, die in de tweede helft van de jaren veertig en in de jaren vijftig zijn hoogtepunt bereikte. De hele Nederlandse maatschappij was op levensbeschouwelijke basis georganiseerd. Kerk en godsdienst kregen op deze manier een grote greep op het openbare leven, maar ook socialisme en communisme hadden op bepaalde plekken van de samenleving grote invloed.²⁹ Deze verzuiling had ook sterke invloed op de politiek: je stemde immers op de partij die bij jouw zuil hoorde.³⁰ Andere sociale veranderingen waren de bevolkingstoename, industrialisering en migratie en verstedelijking.³¹

Jaren zestig

De jaren zestig was een periode van snelle economische groei en ontwikkeling van de verzorgingsstaat.³² Eén van de consequenties hiervan was dat de overheid een grotere rol kreeg.³³ Daarnaast kwamen in de jaren zestig verschillende protestbewegingen op gang, zoals Ban-de-bom, de Provobeweging en Nieuw-Links.³⁴ Dit ging gepaard met acties, bezettingen en protesten. Er kwam een roep om inspraak en democratisering.³⁵ De maatschappelijke onrust werd gekenmerkt door een wens tot onafhankelijkheid en authenticiteit, waarbij men

²⁸ H. Righart, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatie-conflict* (Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 1995), 35; J.E. Ellemers, "Nederland in de jaren zestig en zeventig," *Sociologische Gids* 26, no. 6 (1979): 430.

²⁹ Ellemers, "Nederland in de jaren zestig en zeventig," 430; A. Knotter, "'Little Moscows' in Western Europe: The Ecology of Small-Place Communism," *International Review of Social History* 56, no. 3 (2011).

³⁰ F. Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering: De Nederlandse politiek sinds de Nacht van Schmelzer* (Rotterdam: Ad. Donker, 2015), 7.

³¹ Ellemers, "Nederland in de jaren zestig en zeventig," 430-1.

³² P. de Rooy, *A tiny spot on the earth: the political culture of the Netherlands in the nineteenth and twentieth century* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015), 231-2; Ellemers, "Nederland in de jaren zestig en zeventig," 431-2.

³³ Ellemers, "Nederland in de jaren zestig en zeventig," 431-2.

³⁴ Rooy, *A tiny spot on the earth*, 245-9; Ellemers, "Nederland in de jaren zestig en zeventig," 433.

³⁵ Ellemers, "Nederland in de jaren zestig en zeventig," 433.

zich wilde afzetten tegen de massa.³⁶ Er was sprake van een protestgeneratie: een generatie die zich afzette tegen de traditionele moraal en tegen verzuiling en verkerkelijking.³⁷

Ook in politiek opzicht veranderde er veel: nieuwe partijen, zoals D66 en de Boerenpartij, wonnen aan zetels terwijl confessionele partijen stemmen verloren.³⁸ Daarnaast werden in de loop van de jaren zestig de politieke tegenstellingen verscherpt: de verschillen tussen links en rechts werden steeds meer benadrukt.³⁹ De grote rol van de overheid had ook betrekking op onderwijswetgeving. Sinds het begin van de twintigste eeuw werden al pogingen ondernomen om van onderwijs één stelsel van op elkaar aansluitende voorzieningen te maken.⁴⁰ Dit vormde de opmaat voor constructief onderwijsbeleid, dat zich in de jaren zeventig verder zou ontwikkelen.⁴¹

Jaren zeventig

In de loop van de jaren zeventig tekenden zich opnieuw wijzigingen af: de economische groei stagneerde en de werkgelegenheid liep terug, waardoor overheidsuitgaven toenamen.⁴² Er heerste meer pessimisme.⁴³ Aan de andere kant vormden de jaren zeventig het ‘rode tijdvak’: een periode van links radicalisme, de opkomst van nieuwe sociale bewegingen en de bloei van sociaaldemocratische en communistische partijen.⁴⁴ De geest van actie en verzet die in de jaren zestig opkwam was niet afgenomen, maar vormde het begin van een bredere golf van

³⁶ Rooy, *A tiny spot on the earth*, 231-2.

³⁷ Rooy, *A tiny spot on the earth*, 246; Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 135.

³⁸ Ellemers, “Nederland in de jaren zestig en zeventig,” 433; Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 8.

³⁹ Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 47.

⁴⁰ J. van Kemenade et al., *Onderwijs: Bestel en beleid: Deel 1: Onderwijs in hoofdlijnen* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1986), 35-6.

⁴¹ Helmers, *Overheid en onderwijsbestel*, 26.

⁴² Rooy, *A tiny spot on the earth*, 260; Ellemers, “Nederland in de jaren zestig en zeventig,” 439-40; Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 47, 54.

⁴³ D. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Meppel: Boom, 2012), 12; Ellemers, “Nederland in de jaren zestig en zeventig,” 444.

⁴⁴ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 14; Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 94.

politieke hervormingsgezindheid en protestbewegingen, zoals studentenacties en de tweede feministische golf.⁴⁵

In politiek opzicht gebeurde er in de jaren zeventig veel op het gebied van onderwijsbeleid. In 1972 werd kabinet-Den Uyl gevormd, het meest linkse kabinet dat Nederland ooit heeft gekend.⁴⁶ Onder kabinet-Den Uyl kwam het constructieve onderwijsbeleid tot een hoogtepunt. Toenmalig onderwijsminister Van Kemenade bracht een nota uit met daarin een samenhangende, maar ook sterk ideologisch geladen visie op het onderwijsstelsel. Er werd sterk geloofd in de maakbaarheid van de samenleving en onderwijs werd hierbij ingezet om meer gelijkwaardigheid in de maatschappij te creëren.⁴⁷ Er was dus sprake van grote inhoudelijke overheidsbemoediging bij het onderwijs. Onderwijswetten waren hierbij centralistisch van aard, de lokale overheid had weinig te zeggen op onderwijsgebied.⁴⁸

Jaren tachtig

Begin jaren tachtig verkeerde Nederland in een diepe economische crisis.⁴⁹ Door de groeiende werkloosheid werd er meer uitgegeven aan sociale zekerheid en ontspoorde de overheidsuitgaven.⁵⁰ Er was sprake van maatschappelijke onrust.⁵¹ Er vonden protesten plaats tegen kruisraketten, waarvan er in Nederland 48 geplaatst zouden worden. Dit leidde tot breed verzet onder de bevolking, wat zich uitte in de grootste landelijke demonstratie tot dan toe en een petitie die door 3,7 miljoen mensen werd ondertekend.⁵² Ook vakbewegingen en kraakbewegingen organiseerden grote protesten⁵³, als reactie op de zware bezuinigingen die

⁴⁵ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 23-7, 59-62.

⁴⁶ Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 49-52.

⁴⁷ Helmers, *Overheid en onderwijsbestel*, 25-6; Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 160-1.

⁴⁸ Kemenade, *Onderwijs: Bestel en beleid*, 404.

⁴⁹ Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 81-2.

⁵⁰ Rooy, *A tiny spot on the earth*, 260.

⁵¹ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 249; Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 81-2.

⁵² Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 82-3; Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 247-9.

⁵³ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 250-1.

het kabinet aankondigde.⁵⁴ De rol van de overheid en haar taken werden ter discussie gesteld, en in het verlengde daarvan de maakbaarheid van de samenleving en de verzorgingsstaat.⁵⁵ De weerstand tegen overheidsbemoeienis nam toe: de overheid moest zich terughoudender opstellen en zich enkel richten op het vervullen van haar kerntaken.⁵⁶ Er kwam steeds meer roep om decentralisatie, ook in het onderwijs.

Deze decentralisatie in het onderwijs werd gekenmerkt door een meer afstandelijke centrale overheid en grotere autonomie voor onderwijsinstellingen en lokale overheden.⁵⁷ De rol van de centrale overheid verdween niet volledig, de overheid was namelijk nog steeds verantwoordelijk voor toegankelijkheid, kwaliteit en doelmatigheid van onderwijs.⁵⁸ Wel werden verschillende beleidsinitiatieven ontworpen om de autonomie van onderwijsinstellingen te vergroten en de onderwijskwaliteit te verbeteren.⁵⁹ De verwachtingen hierbij waren dat autonomievergroting de onderwijskwaliteit ten goede zou komen en dat autonome scholen beter in staat zouden zijn zichzelf te besturen.⁶⁰ Op het gebied van wetgeving werd gestreefd naar vermindering en vereenvoudiging van overheidsregelingen. In plaats van gedetailleerde wetgeving werd overgegaan op kaderwetgeving, die meer speelruimte (zowel organisatorisch als onderwijsinhoudelijk) aan onderwijsinstellingen bood.⁶¹

Geschiedenis van vredesonderwijs

⁵⁴ Kockelmans, *Van verzuiling tot versplintering*, 81-2.

⁵⁵ Helmers, *Overheid en onderwijsbestel*, 27.

⁵⁶ L.A. Geelhoed, *De Intervenierende Staat. Aanzet voor een instrumentenleer* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983).

⁵⁷ Helmers, *Overheid en onderwijsbestel*, 77.

⁵⁸ *Ibid.*, 84.

⁵⁹ M. Honingh en S. van Tiel, "Kwaliteit als sleutel tot overheidsinterventie: een reflectie op de beleidsassumpties van autonomievergroting in het primair onderwijs," *Bestuurskunde* 23, no. 1 (2014): 19.

⁶⁰ *Ibid.*, 20.

⁶¹ Kemenade, *Onderwijs: Bestel en beleid*, 407-10.

Vredesonderwijs kent een lange geschiedenis. Invloedrijke denkers en pedagogen uit de achttiende en negentiende eeuw, zoals Pestalozzi, Rousseau en Montessori hadden al (impliciete) ideeën over vredesopvoeding.⁶² In de twintigste eeuw leidde de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog tot een discussie over de manier waarop over oorlog en vrede gesproken moet worden in de klas. Hierbij ontwikkelden zich verschillende ideeën over vredesonderwijs, variërend van radicale ideeën over anti-patriotisme en antimilitarisme tot gematigde ideeën om vrede indirect te promoten.⁶³ Gedeelde doelen over vredesonderwijs waren het promoten van solidariteit, duurzame vrede en de internationale gemeenschap.⁶⁴ De houding van pedagogen en leerkrachten in Nederland, dat neutraal bleef in de Eerste Wereldoorlog, was bijzonder in vergelijking met de houding van pedagogen en onderwijsgevendenden in andere (oorlogvoerende) landen, die onderwijs en pedagogiek bewust inzetten om de oorlog te verantwoorden en te promoten.⁶⁵

Door de uitbraak van de Tweede Wereldoorlog kwam er stilstand in de beweging voor vredesopvoeding.⁶⁶ In deze tijd van oorlog waren patriottisme en nationale propaganda zichtbaar in onderwijs in de meeste landen.⁶⁷ Na de Tweede Wereldoorlog werd opnieuw nagedacht over vredesonderwijs, met aandacht voor solidariteit en naastenliefde.⁶⁸ Eén van de initiatieven die zorgden voor een doorstart van vredesonderwijs in Nederland was de oprichting van de ‘Stichting Vredesopbouw’ in 1960, met als doel een brug te slaan tussen vredeswetenschap en -onderwijs.⁶⁹ In samenwerking met het Polemologisch Instituut van de

⁶² G. van den Boomen, *Honderd jaar vredesbeweging in Nederland* (Heeswijk: Luyten, 1983), 275-6; Aspeslagh, “The Child and the World,” 180-1.

⁶³ V. Stolk, W. Los, en S. Karsten, “Education as cultural mobilisation: The Great War and its effects on moral education in the Netherlands,” *Paedagogica Historica* 50, no. 5 (2014): 688-90.

⁶⁴ Stolk, Los en Karsten, “Education as cultural mobilisation,” 691-2.

⁶⁵ *Ibid.*, 694-5.

⁶⁶ Boomen, *Honderd jaar vredesbeweging*, 276.

⁶⁷ W.E. Marsden, “‘Poisoned history’: a comparative study of nationalism, propaganda and the treatment of war and peace in the late nineteenth- and early twentieth-century school curriculum,” *History of Education* 29, no. 1 (2000): 37-8.

⁶⁸ S.R. Ben Porath, “War and Peace Education: Review Article,” *Journal of Philosophy of Education* 37, no. 3 (2003): 525; Amsing en Dekker, “Educating peace,” 364.

⁶⁹ Boomen, *Honderd jaar vredesbeweging*, 278.

Rijksuniversiteit Groningen (RUG) werd de ‘Werkgroep Vredesonderwijs’ opgezet. Deze werkgroep had als taak thema’s uit de wereldpolitiek te vertalen naar lesmateriaal voor scholen.⁷⁰ In de jaren zeventig en tachtig zijn meer projecten voor vredesonderwijs opgezet, zoals het Project Vredesonderwijs voor Lager Basisonderwijs (PVO/LBO), van het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken (NIVV); het Lager Onderwijs Project (LOP), van de Stichting Vredesopbouw in Utrecht; en de Integratie van Vredesonderwijs/Mondiale Vorming in het Voortgezet Onderwijs (INVRO), van het Polemologisch Instituut van de RUG en de Universiteit Nijmegen.⁷¹ Overeenkomsten tussen deze projecten waren het doel om de wereld te veranderen en het uitgangspunt dat deze verandering alleen bewerkstelligd kan worden door onvreedzame structuren te veranderen.⁷²

Vredesonderwijs was echter niet onomstreden. In de nationale politiek waren regelmatig beschuldigingen van staatspedagogiek en indoctrinatie. Deze beschuldigingen werden voornamelijk geuit door conservatieve rechts-liberale partijen, tegen linkse stromingen.⁷³ Het probleem van onderwijs versus indoctrinatie is ingewikkeld, omdat het bij vredesonderwijs noodzakelijk lijkt om een kant te kiezen bij thema’s als oorlog en vrede.⁷⁴

De Zaanstreek

De Zaanstreek kent drie gemeenten: Zaanstad, Wormerland en Oostzaan.⁷⁵ De gemeente Zaanstad is relatief jong: in 1974 werden Zaandam en verschillende Zaanse dorpen

⁷⁰ Boomen, *Honderd jaar vredesbeweging*, 279.

⁷¹ Aspeslagh, “The Child and the World,” 183-5, 188.

⁷² *Ibid.*, 186-7.

⁷³ Amsing en Dekker, “Educating peace,” 361.

⁷⁴ Marsden, “Poisoned History,” 46; Amsing en Dekker, “Educating peace,” 362.

⁷⁵ H. Luiten, “Als één blok beton?” in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E. Beukers en C. van Stijl (Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012), 730.

samengevoegd tot Zaanstad.⁷⁶ Zaanstad is daardoor in cultureel en ruimtelijk opzicht een aaneenschakeling van dorpsgemeenschappen met eigen historisch gegroeide identiteiten.⁷⁷

Politiek en socialisme

De Zaanstreek heeft als ‘rode Zaan’ landelijke bekendheid gekregen als bolwerk van het socialisme.⁷⁸ In de Zaanstreek is de invloed van linkse partijen lange tijd groot geweest, veel groter dan in de rest van Nederland. Met name in de eerste helft van de twintigste eeuw was de sociaaldemocratische beweging dominant en tot en met de jaren tachtig waren linkse partijen in de meerderheid in de gemeenteraad.⁷⁹

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren de kaarten anders geschud. Toen maakte in de Zaanstreek de liberale elite de dienst uit.⁸⁰ Net als in de rest van het land begon rond 1880 het orthodox-protestantse en rooms-katholieke volksdeel zich te organiseren en vochten zij het liberale overwicht aan. De strijd voor bijzonder onderwijs vormde hierbij het belangrijkste mobilisatiepunt. De organisatie van deze groepen werd ook in de lokale politiek zichtbaar, waar meerdere confessionele raadsleden werden verkozen.⁸¹ In diezelfde periode kwam ook het socialisme op in de Zaanstreek, en kreeg direct grote aanhang. Deze grote aanhang is door drie factoren te verklaren.

Allereerst is de Zaanstreek van oorsprong een industrieel gebied. Industrie en socialisme zijn al sinds de industriële revolutie nauw aan elkaar verbonden.⁸² Tussen 1870 en 1914 maakte de Zaanse industrie een opmerkelijke opleving door. In deze periode vestigden

⁷⁶ C. van Stijl, “Zaankanters en hun wortels,” in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E. Beukers en C. van Stijl (Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012), 117-54.

⁷⁷ L. Reinders en E. Bosch, *Thuis in de stad, Binding, identiteit en publieke ruimte in Zaanstad* (Den Haag: Nicis Institute, 2012), 5.

⁷⁸ V. Kingma, “Van gemoedelijkheid tot klassenstrijd,” in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E. Beukers en C. van Stijl (Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012), 469.

⁷⁹ Hartmans, “De Rode Zaanstreek,” 636, 674.

⁸⁰ *Ibid.*, 637-8.

⁸¹ *Ibid.*, 638-41.

⁸² C. Landauer, *European socialism: a history of ideas and movements from the industrial revolution to Hitler's seizure of power* (Los Angeles: University of California Press, 1959), 8-13.

zich grote bedrijven in de Zaanstreek, zoals houthandel Firma William Pont en Verkade.⁸³

Aan het einde van de negentiende eeuw was de Zaanstreek uitgegroeid tot een nationaal en internationaal centrum voor de chemische en de voedings- en genotmiddelenindustrie.⁸⁴ In de periode na 1914 veranderde de aard van de industrie: de nadruk kwam te liggen op de fabricage van eindproducten en de industrie werd steeds minder arbeids- en steeds meer kapitaalintensief.⁸⁵ In de tweede helft van de twintigste eeuw maakte industriële bedrijvigheid steeds meer plaats voor handel en dienstverlening.⁸⁶ Maar nog steeds bleef de industrie het belangrijkste kenmerk en de grootste werkgever van de Zaanstreek.⁸⁷

De tweede verklarende factor is de nabijheid van Amsterdam, de bakermat van socialisme in Nederland. Ten derde speelden de verhoudingen en ontwikkelingen op kerkelijk gebied een rol. De Zaankanters⁸⁸ waren op godsdienstig gebied veelal vrijzinnig, waardoor socialistische denkbeelden makkelijker ingang konden vinden. Daarnaast was in de Zaanstreek al vroeg sprake van ontkerkelijking, waardoor er minder tegengeluid vanuit de orthodox-protestantse en katholieke kerken kon komen, die het socialisme bestempelden als dwaalleer.⁸⁹

De linkse partijen kregen het steeds meer voor het zeggen en vormden in de periode na de eerste wereldoorlog de meerderheid in de gemeenteraad van Zaandam en andere Zaanse gemeenten.⁹⁰ Naast de sociaaldemocraten had ook de Communistische Partij Nederland (CPN) een groot aandeel in de gemeenteraad. De partij kwam in Zaandam voor het eerst op

⁸³ Reinders en Bosch, *Thuis in de stad*, 17-8; J. Kingma, “De Zaanstreek groeit uit haar wieden,” in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E. Beukers en C. van Stijl (Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012), 494, 513-4.

⁸⁴ Reinders en Bosch, *Thuis in de stad*, 18.

⁸⁵ S. Kruizinga, “Van internationaal distributiecentrum naar ‘Top van de Randstad’,” in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E. Beukers en C. van Stijl (Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012), 632.

⁸⁶ Reinders en Bosch, *Thuis in de stad*, 19.

⁸⁷ Kruizinga, “Van internationaal distributiecentrum naar ‘Top van de Randstad’,” 632-3.

⁸⁸ Stijl, “Zaankanters en hun wortels,” 117-8. De oorspronkelijke inwoners van de Zaanstreek worden ‘Zaankanters’ genoemd.

⁸⁹ Hartmans, “De Rode Zaanstreek,” 641-5.

⁹⁰ *Ibid.*, 650-6, 659.

bij de verkiezingen van 1935, waar de partij 9,2% van de stemmen behaalde. Bij de verkiezingen van 1946 was dit zelfs 30,4%.⁹¹ Door de Koude Oorlog verloor de partij aan populariteit en nam het aantal zetels steeds verder af. Toch bleef de aanhang van de CPN in de Zaanstreek aanzienlijk boven het landelijke gemiddelde.⁹² Wel leidde de Koude Oorlog tot een grote kloof tussen de sociaaldemocraten en communisten. Er was in de nationale en internationale politiek sprake van een haarscherpe scheidslijn tussen communisten en anticommunisten, zo ook in de Zaanstreek, waar CPN-raadsleden werden uitgesloten en geweerd uit commissies. Hoewel de Zaanstreek een rood bolwerk was, lag de macht dus niet in handen van een gesloten socialistisch front.⁹³

Vanaf de jaren zeventig tot en met de jaren negentig bleef de Partij van de Arbeid (PvdA) de grootste partij in de gemeenteraad van Zaanstad, met ongeveer dertig tot veertig procent van de zetels. Verder hadden het Christen-Democratisch Appél (CDA) en de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) een groot aandeel, beide met ongeveer vijftien tot twintig procent. De CPN bleef tot 1986 actief, maar nam in aandeel steeds verder af. De Democraten 66 (D66) had begin jaren negentig een korte opleving met ongeveer vijftien procent van de zetels, maar nam daarna snel in aandeel af. Verder is opvallend dat andere confessionele partijen dan het CDA amper vertegenwoordigd waren in de gemeenteraad.⁹⁴ Vredesonderwijs kwam op de politieke agenda van de gemeenteraad in Zaanstad in de raadsperiode 1978-1982. In deze periode vormden linkse partijen samen een meerderheid, met 15 zetels voor de PvdA, 5 zetels voor de CPN en 2 zetels voor de samenwerking Pacifistisch-Socialistische Partij en Politieke Partij Radikalen (PSP/PPR).

⁹¹ Kiesraad, "Verkiezingen," Verkiezingsuitslagen, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/>. Gemeenteraadsverkiezingen van 1931 tot en met 1946 (geraadpleegd op 9 juli 2022).

⁹² Hartmans, "De Rode Zaanstreek," 671-5.

⁹³ Ibid., 673.

⁹⁴ Kiesraad, "Verkiezingen". Gemeenteraadsverkiezingen van 1978 tot en met 1990; Hartmans, "De Rode Zaanstreek," 674.

Verder had de VVD 5 zetels, het CDA 9 zetels, D66 2 zetels en de Zaanse Onafhankelijke Groepering (ZOG) 1 zetel.⁹⁵

Zaanstad en de vredesbeweging

De vredesbeweging was op verschillende manieren zichtbaar in Zaanstad. Allereerst door de jaarlijks terugkerende vredesweken, waarvan de eerste in 1970 werd georganiseerd door de Gemeenschap van Kerken in de Zaanstreek.⁹⁶ Daarnaast speelde de Zaanse vrouwenbeweging een grote rol. De Zaanse vrouwenbeweging kwam op gang in de jaren zeventig van de vorige eeuw en organiseerde verschillende werkgroepen, zoals de werkgroep Vrouwen voor Vrede. Deze werkgroep organiseerde diverse activiteiten, zoals werkdagen en thema-avonden rondom onderwerpen die met vrede te maken hadden, bijvoorbeeld ‘geweldloze weerbaarheid’ en ‘burgerlijke ongehoorzaamheid’.⁹⁷ Vrouwen voor Vrede is niet alleen een Zaanse werkgroep, maar was vertegenwoordigd in het hele land. Duizenden Nederlandse vrouwen waren actief bij de beweging, die vooral plaatselijk te werk ging door middel van praat- en actiegroepen.⁹⁸

Discussies over vredesonderwijs in Amsterdam-Noord, Emmen en Leeuwarden

Er zijn in verschillende Nederlandse gemeenten discussies gevoerd over de implementatie van vredesonderwijs. Chiel van der Neut heeft onderzoek gedaan naar de discussie in Amsterdam-Noord, een autonoom functionerend stadsdeel met dezelfde rechten, plichten en bevoegdheden als iedere andere gemeente. Daar kwam de discussie op gang naar aanleiding van een subsidieaanvraag van een aantal scholen voor een project vredesopvoeding. De

⁹⁵ Hartmans, “De Rode Zaanstreek,” 674.

⁹⁶ A.B. Fienieg, “Gemeenschap van Kerken in de Zaanstreek (GKZ),” Zaanwiki, https://www.zaanwiki.nl/encyclopedie/doku.php?id=gemeenschap_van_kerken (geraadpleegd op 9 juli 2022).

⁹⁷ C. Voorn, “De Zaanse Vrouwenbeweging,” *De Orkaan*, 8 maart, 2022. <https://www.deorkaan.nl/de-zaanse-vrouwenbeweging/>

⁹⁸ Boomen, *Honderd jaar vredesbeweging*, 232.

discussie die hierop volgde verschoof al snel naar de noodzaak van structureel beleid.

Opvallend hierbij was dat bijna alle partijen voorstander waren van een stimulerend beleid ten opzichte van vredesonderwijs. Er werd een motie aangenomen en een notitie geschreven, waarna de discussie was afgedaan en de lokale overheid zich voornamelijk bezighield met implementatie van vredesonderwijs.⁹⁹

De discussie in de gemeente Leeuwarden, onderzocht door Anina Westgeest, werd op gang gebracht door de Progressieve Aktie Leeuwarden (PAL). Deze lokale partij diende een motie in ter bevordering van vredesonderwijs, die door alle andere partijen werd verworpen. In latere jaren sloten de PvdA, D66 en het CDA zich wel aan bij de PAL en werden plannen gemaakt voor een gemeentelijk project met zogenaamde ‘laboratoriumscholen’, om ervaring op te doen met vredesonderwijs. Tegenstanders van vredesonderwijs in de gemeenteraad van Leeuwarden waren de VVD en de samenwerking van het Gereformeerd Politiek Verbond, de Reformatorische Politieke Federatie en de Staatkundig Gereformeerde Partij (GPV/RPF/SGP), zij waren bang voor overheidsbemoeienis. Uiteindelijk werd een beleidsnota voor innovatie van vredesonderwijs aangenomen, maar implementatie ervan is nooit van de grond gekomen.¹⁰⁰

De discussie in de gemeente Emmen werd onderzocht door Hans Baron. In Emmen kwam vredesonderwijs op de politieke agenda naar aanleiding van een oproep van het Emmens Vredesplatform. Deze organisatie zag het als haar taak om vredes- en veiligheidsproblematiek en vredesonderwijs onder de aandacht te brengen in de lokale politiek. Dit deed zij onder andere door een brief te sturen naar de gemeenteraad waarin werd gepleit voor een gemeentelijk vredes- en veiligheidsprogramma. In de discussie die daarop volgde waarin de socialistische partijen voorstanders en de confessionele en liberale partijen

⁹⁹ Van der Neut, “Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord.”

¹⁰⁰ Westgeest, “Strijd over vredesonderwijs.”

tegenstanders van vredesonderwijs. Het grootste argument van de tegenstanders was de in hun ogen te grote overheidsbemoediging. De confessionele partijen zagen dit als een inbreuk op de vrijheid van onderwijs, de liberale partijen als een beperking van het particulier initiatief en de individuele vrijheid. In de nieuwe raadsperiode na 1986, waarin linkse partijen een ruime meerderheid vormden in de gemeenteraad, werd uiteindelijk een nota over “vredesopvoeding op school” en kwam de discussie tot een eind.¹⁰¹

Methode

Om tot een antwoord op de onderzoeksvraag te komen is historisch onderzoek gedaan, waarbij gebruik is gemaakt van primaire historische bronnen. In historisch onderzoek worden deze bronnen, het ruwe materiaal, gebruikt om gebeurtenissen uit het verleden te reconstrueren.¹⁰² In deze thesis bestaan de historische bronnen voornamelijk uit notulen, brieven, en ander archiefmateriaal. De bronnen zijn geanalyseerd met als doel de gebeurtenissen beter te duiden en begrijpen.¹⁰³

Een centraal construct in deze thesis is vredesonderwijs. Dit onderzoek richt zich specifiek op het debat rondom aanpassingen aan het curriculum van primair en secundair onderwijs betreffende vredesonderwijs. Hierbij gaat het om het debat op gemeentelijk niveau.

Om een antwoord te vinden op de onderzoeksvraag is allereerst archiefmateriaal over vredesonderwijs gezocht in het archief van de gemeente Zaanstad. De trefwoorden die zijn gebruikt voor het zoeken naar materiaal zijn: ‘vredesonderwijs’, ‘burgerschapsonderwijs’ en ‘burgerschapsvorming’. Er is materiaal geselecteerd uit de periode 1960-1990, omdat dit de jaren zijn waarin vredesonderwijs het meest besproken werd in de landelijke politiek en in de

¹⁰¹ Baron, “Vredesonderwijs in de Emmer gemeentepolitiek.”

¹⁰² B. McDowell, *Historical research: A guide for writers of dissertations, theses, articles and books* (Londen: Routledge, 2013), 54.

¹⁰³ *Ibid.*, 19, 54.

eerder onderzochte gemeenten.¹⁰⁴ Een overzicht van het relevante archiefmateriaal is weergegeven in tabel 1. De bundel ‘Vredesonderwijs in openbaar onderwijs’ is een verzameling van bijna alle informatie over vredesonderwijs in Zaanstad. Het archiefstuk bestaat uit de moties, brieven van verschillende betrokken partijen zoals wethouders, inspectie en scholen, en lesmateriaal over vredesonderwijs dat door de scholen is ingestuurd.

Zoekterm	Naam document	Type document	Jaar	Aantal resultaten
Vredesonderwijs	Bundel Vredesonderwijs in openbaar onderwijs	Verzameling van moties, brieven en lesmateriaal	1981-1989	49
Vredesonderwijs	10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten	Raadsnotulen	1981	15
Vredesonderwijs	10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten	Raadsbesluiten	1982	1
Vredesonderwijs	10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten	Raadsnotulen	1982	4
Vredesonderwijs	10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten	Raadsnotulen	1983	3

Tabel 1. *Overzicht van relevante zoekresultaten m.b.t. vredesonderwijs in Zaanstad*

Vervolgens is het materiaal geanalyseerd. Hierbij is gebruik gemaakt van richtinggevende vragen, met als doel inzicht te krijgen in de meningen, politieke kleur en relevantie van de verschillende betrokkenen. De richtinggevende vragen zijn:

- Wie namen er deel aan de discussie?
- Wat was de politieke achtergrond van de deelnemers?
- Welke standpunten namen de deelnemers in en hoe verhielden die zich tot elkaar?
- Welke argumenten werden gebruikt om de standpunten te onderbouwen?
- Wat was de invloed van de standpunten en argumenten op het beleid rondom vredesonderwijs in Zaanstad?

¹⁰⁴ Westgeest, “Strijd over vredesonderwijs”; Baron, “Vredesonderwijs in de Emmer gemeentepolitiek”; Van der Neut, “Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord.”

Op basis van de analyse is, verbonden aan het historische kader en het eerder gepubliceerde onderzoek naar het vredesonderwijs in Amsterdam-Noord, Leeuwarden en Emmen, een antwoord geformuleerd op de onderzoeksvraag.

Resultaten

In het resultatenhoofdstuk worden de gevonden bronnen geanalyseerd. Hierbij wordt eerst de aanleiding van de discussie en de motie vredesonderwijs besproken. Vervolgens wordt de discussie rondom vredesonderwijs geanalyseerd op basis van drie verschillende thema's, namelijk: 'constructief onderwijsbeleid', 'openbaar onderwijs en vrijheid van onderwijs' en 'ouderbetrokkenheid'.

Aanleiding en controverse

Aanleiding voor de discussie over vredesonderwijs in de gemeenteraad van Zaanstad was de resolutie die de Algemene Bond van Onderwijzend Personeel (ABOP) op 31 mei 1981 aannam. In deze resolutie over actieve vredesopvoeding stond: “De ABOP stimuleert via alle ter beschikking staande kanalen het vredesonderwijs, dat een integrerend onderdeel van de opvoeding moet zijn. Hiertoe is het o.a. noodzakelijk dat vredesopvoeding opgenomen wordt in het schoolwerkplan.”¹⁰⁵ De invulling die de ABOP gaf aan vredesonderwijs was controversieel, zo werd bijvoorbeeld gepleit voor vermindering van kernbewapening en uittreding van Nederland uit de NAVO.¹⁰⁶ In de landelijke politiek was verdeeldheid over de uitspraken van de ABOP¹⁰⁷, maar werd ook duidelijk dat de verantwoordelijkheid ten opzichte van vredesonderwijs bij de gemeentebesturen lag.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Tweede Kamer, *Notulen*, 53^e vergadering, 9 maart 1982, 2611.

¹⁰⁶ M. Hoenson, “Hoe gekleurd mag het vredesonderwijs zijn?” *Leidsch Dagblad*, 5 december 1981, 13; Tweede Kamer, *Notulen*, 53^e vergadering, 9 maart 1982, 2611.

¹⁰⁷ Tweede Kamer, *Notulen*, 53^e vergadering, 9 maart 1982.

¹⁰⁸ Tweede Kamer, *Notulen*, 55^e vergadering, 11 maart 1982, 2694.

De controverse rondom de resolutie was ook zichtbaar in de gemeenteraad van Zaanstad. In de Zaanse gemeenteraad kwam de eerste reactie op de standpunten van de ABOP van de heer L.F. Berkhout (VVD), die aangaf dat zijn fractie zich zorgen maakte om “het zogeheten vredesonderwijs dat de ABOP voorstaat”.¹⁰⁹ Het woord ‘zogeheten’ werd niet bij toeval gebruikt: tijdens de hele discussie liet de VVD merken argwanend tegenover vredesonderwijs te staan.

Dat de woordkeuze van de VVD niet in goede aarde viel bij andere partijen bleek tijdens de raadsvergadering van 1 december 1981. Aangekomen bij de portefeuille onderwijs en bestuursorganisatie nam mevrouw M.G. Haarsma (PvdA) het woord. Ze was blij dat er eindelijk een discussie werd gevoerd over vredesonderwijs, maar maakte duidelijk dat de reactie van de VVD op de ABOP resolutie geen goed onthaal vond bij de PvdA: “Wij maken ons echter zorgen als de discussie die kant uit gaat. Het woord ‘zogeheten’ bevalt ons niet.”¹¹⁰ Haarsma maakte aan het eind van haar betoog duidelijk hoe belangrijk de ideologie van vredesopvoeding was voor haar partij:

Houd de discussie over dit geweldig belangrijke probleem alstublieft zuiver en laten we als raad in 1981 hopen dat er een toekomst zal zijn voor onze kinderen, klein- en achterkleinkinderen, die niet zullen moeten leven met de dreiging van een oorlog, in welke vorm dan ook.¹¹¹

Dezelfde vurigheid voor vredesonderwijs klonk ook in het betoog van de CPN. De heer S.C. van den Berg (CPN) beschreef levendig de internationale conflicten en tegenstellingen en het

¹⁰⁹ Gemeentearchief Zaanstad (GZ), OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1105, Raadsnotulen 25 november 1982, 23.

¹¹⁰ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 1 december 1981, 53-4.

¹¹¹ Ibid., 54.

gevaar van de wapenwedloop, maar ook de armoede in “de Derde Wereld”.¹¹² Hij concludeerde dat het niet vreemd was dat onderwijs aandacht besteedde aan mondiale problemen: “Het onderwijs bereidt de leerlingen immers voor op hun functioneren in de toekomstige maatschappij. Vandaar dat vredesonderwijs, dat algemeen als synoniem voor mondiale vorming wordt beschouwd, steeds meer in de belangstelling komt.”¹¹³

Vredesonderwijs zou volgens de CPN leerlingen inzicht moeten verschaffen in mondiale problemen, kennis moeten bijbrengen over processen en machtsverhoudingen die tot conflicten hebben geleid en daarmee leerlingen tot mondige en kritische mensen moeten maken. Om zijn betoog kracht bij te zetten plaatste hij vredesopvoeding in de historische traditie van Zaanstad:

De Zaanse bevolking heeft bij wijze van traditie de strijd voor de vrede en tegen onderdrukking altijd als een groot goed beschouwd. Het verzet in de Tweede Wereldoorlog was hier intensief en acties tegen de oorlog in Vietnam stonden hoog in het vaandel; "Zaanstad vredesstad" is actueel.¹¹⁴

De CPN diende vervolgens een motie in over het bevorderen van vredesonderwijs. Deze motie werd mede ondertekend door PvdA en PPR/PSP.¹¹⁵ Ook deze laatste partij onderstreepte de noodzaak van vredesonderwijs. De heer P. Mooij (PPR/PSP) zei over de steun aan de motie het volgende: “Gezien de essentiële betekenis voor ons voortbestaan lijkt het mij vanzelfsprekend dat ruim gelegenheid en ruimte wordt geboden in het kader van het onderwijs voor de problematiek van oorlog en vrede.”¹¹⁶ De positieve houding van de PvdA,

¹¹² GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 1 december 1981, 61.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Ibid., 62.

¹¹⁶ Ibid., 67.

CPN en PPR/PSP ten opzichte van bevordering van vredesonderwijs valt mede te verklaren vanuit het linkse karakter van de partijen, dat de focus legt op een grote rol van de overheid bij het vormgeven en sturen van onderwijsbeleid.¹¹⁷

Motie vredesonderwijs

De originele motie, zoals ingediend door het CPN en onderschreven door de PvdA en de PPR/PSP luidde:

Gemeenteraad van Zaanstad in vergadering bijeen op 1 december 1981;
kennis genomen hebbende van de discussie met betrekking tot het geven van vredesonderwijs;
verzoekt het college te bevorderen dat in het openbaar onderwijs het vredesonderwijs in het onderwijsprogramma wordt opgenomen.¹¹⁸

De motie zoals die uiteindelijk is aangenomen was als volgt:

Gemeenteraad van Zaanstad in vergadering bijeen op 1 december 1981;
kennis genomen hebbende van de discussie met betrekking tot het geven van vredesonderwijs;
verzoekt het college te bevorderen dat in de schoolwerkplannen voor de scholen voor openbaar onderwijs zoals gebruikelijk in overleg met de ouders ook vredesonderwijs in het onderwijsprogramma wordt opgenomen;
en gaat over tot de orde van de dag.¹¹⁹

¹¹⁷ Helmers, *Overheid en onderwijsbestel*, 26.

¹¹⁸ GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, originele motie.

¹¹⁹ Ibid., herziene motie.

Er zijn enkele opvallende punten en verschillen tussen de originele en de aangenomen motie. Het eerste opvallende punt is dat het woordje ‘het’ voor vredesonderwijs is weggelaten. Tijdens de discussie was zichtbaar dat er nog veel onduidelijkheid is over de specifieke doelen en vorm van vredesonderwijs. De heer G.H.L. Tiesinga (D66) gaf aan dat het zijn partij nog niet duidelijk was wat het begrip vredesonderwijs precies zou inhouden en riep daarom op het woordje ‘het’ te schrappen: “Bij ‘het’ vredesonderwijs hebben wij de indruk dat er een bepaalde invulling aan verbonden is.”¹²⁰ Daarnaast valt op dat in de herziene motie stond dat vredesonderwijs opgenomen moest worden ‘in de schoolwerkplannen voor de scholen’. De mate waarin de gemeenteraad invloed wilde uitoefenen op wat er op de openbare scholen in het onderwijsprogramma werd aangeboden en hoe dit past binnen constructief onderwijsbeleid is het eerste thema dat is besproken. Ten tweede valt op dat in beide versies van de motie alleen gesproken werd over ‘de scholen voor openbaar onderwijs’. Dit is een tweede thema dat in dit hoofdstuk is besproken. Tot slot valt het amendement ‘in overleg met de ouders’ op. Deze nadrukkelijke ouderbetrokkenheid bij (vredes)onderwijs vormt het derde thema dat verder uitgelicht is.

De motie werd, op advies van het college van Burgemeester en Wethouders¹²¹, aangenomen op 2 december 1981, met alleen de VVD tegen.¹²² Naar aanleiding van de discussie en de motie is vredesonderwijs opgenomen in het collegeprogramma van 1982-1986. Onder het kopje ‘onderwijs algemeen’ staat: “Het bevorderen van rol doorbreking en vredesonderwijs worden in het schoolwerkplan opgenomen.”¹²³

¹²⁰ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 2 december 1981, 58.

¹²¹ Ibid.

¹²² GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, herziene motie.

¹²³ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1507, Raadsbesluiten 2 juli 1982, 6.

Constructief onderwijsbeleid

Uit de motie bleek de grote betrokkenheid van de lokale overheid bij het vredesonderwijs: het college van Burgemeester en Wethouders kreeg als taak “te bevorderen dat in de schoolwerkplannen voor de scholen voor openbaar onderwijs (...) ook vredesonderwijs in het onderwijsprogramma wordt opgenomen”.¹²⁴ Deze bemoeienis van de lokale overheid past bij constructieve onderwijspolitiek, waarbij de overheid een actieve, meedenkende en sturende rol had in de ontwikkeling van onderwijsbeleid. Constructief onderwijsbeleid betekende niet alleen grote overheidsbemoeienis met onderwijs, maar ook een inhoudelijke en ideologisch geladen visie op onderwijs.¹²⁵ Onderwijs had als doel leerlingen op te voeden tot deugdzame en zelfredzame burgers¹²⁶, om zo bij te dragen aan “nieuwe maatschappelijke verhoudingen en meer gelijkwaardigheid in de samenleving”.¹²⁷ Constructieve onderwijspolitiek in relatie tot vredesonderwijs was niet uniek: ook in Amsterdam-Noord werd vergaande inmenging van de lokale overheid niet geschuwd. De stadsdeelraad hield zich actief bezig met stimulering van vredesonderwijs, bijvoorbeeld door (net als in Zaanstad) opname van vredesonderwijs in de schoolwerkplannen te verplichten, en door het lesmateriaal van de scholen te controleren.¹²⁸

Constructief onderwijsbeleid was niet zonder kritiek. In de jaren zeventig en tachtig werd veelvuldig discussie gevoerd over de vraag welke rol de overheid mocht spelen in onderwijs.¹²⁹ Socialistische partijen vonden dat onderwijs ook culturele en politieke vorming

¹²⁴ GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, herziene motie.

¹²⁵ Helmers, *Overheid en onderwijsbestel*, 25-6.

¹²⁶ W. de Jong, “Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985” (Proefschrift, Radboud Universiteit Nijmegen, 2014), 227.

¹²⁷ Helmers, *Overheid en onderwijsbestel*, 25-6. Geciteerd uit de discussienota ‘Contouren van een toekomstig onderwijsbestel’ van minister Van Kemenade (1975).

¹²⁸ Van der Neut, “Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord,” 24.

¹²⁹ Jong, “Van wie is de burger?,” 226; Helmers, *Overheid en onderwijsbestel*, 27.

als doel moest hebben.¹³⁰ Dit stond recht tegenover de standpunten van liberale partijen, die de focus legden op minimale inmenging van de staat in onderwijs.¹³¹ Zo ook in de gemeenteraad van Zaanstad, waar de heer M.R. Marcuse (VVD) bedenkingen had bij de grote invloed van de gemeenteraad op het onderwijsbeleid. Hij vond dat vredesonderwijs een taak van het onderwijs zelf moest blijven:

De wethouder zegt geweldig blij te zijn met deze motie, maar aan de andere kant heeft hij opgemerkt dat de ontwikkelingen op dit gebied al jaren gaande zijn. Ik vraag mij daarom af of er niet enigszins sprake is van onderschatting van de kwaliteit van het openbaar onderwijs zoals dat hier in Zaanstad wordt gegeven.¹³²

Mevrouw A. van Walcheren-Boonstra (ZOG: Zaanse Onafhankelijke Groepering) sloot zich hierbij aan: “Als op het ogenblik wat dit onderdeel betreft op de scholen tot tevredenheid wordt gewerkt, dan vind ik dit een motie van wantrouwen aan het adres van het onderwijs.”¹³³ Wethouder Jongepier zei hierop dat de motie niet overbodig is, maar speciale aandacht vraagt voor de thematiek van vredesonderwijs.¹³⁴ Andere partijen leken de standpunten van de VVD en ZOG niet te delen. Er werd verder niet op gereageerd, en uit eerdere uitspraken van bijvoorbeeld Haarsma (PvdA) en Van den Berg (CPN) bleek juist de noodzaak voor vredesonderwijs: een “geweldig belangrijke probleem”.¹³⁵

¹³⁰ Jong, “Van wie is de burger?,” 227.

¹³¹ H. Behr, N. Megoran en J. Carnaffan, “Peace education, militarism and neoliberalism: conceptual reflections with empirical findings from the UK,” *Journal of Peace Education* 15, no. 1 (2018): 5.

¹³² GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 1 december 1981, 87.

¹³³ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 2 december 1981, 58.

¹³⁴ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 1 december 1981, 90.

¹³⁵ *Ibid.*, 54.

Discussies over overheidsbemoeyenis werden ook gevoerd in Emmen en Leeuwarden. In de Emmer gemeenteraad stonden liberale en confessionele partijen afkeurend tegenover overheidsbemoeyenis bij vredesonderwijs. Zij vonden dat er in het onderwijs zelf voldoende mogelijkheden waren om aandacht te geven aan vredesopvoeding.¹³⁶ In Leeuwarden werd door de confessionele partijen een soortgelijk standpunt ingenomen, met als argument dat de overheid als taak heeft het onderwijs te faciliteren, zonder zich er inhoudelijk mee te bemoeien.¹³⁷

Interessant aan Zaanstad was dat bij de uitvoering van de motie de gemeenteraad zich aan de ene kant dwingend opstelde, maar aan de andere kant veel ruimte bood aan de scholen om zelf invulling te geven aan vredesonderwijs. De dwingende uitvoering van de motie was zichtbaar in de manier waarop de scholen werden gecontroleerd op implementatie van vredesonderwijs. Wethouder Van Dam vroeg de Zaanse openbare scholen (herhaaldelijk) om aan te geven wat ze van plan waren te doen met vredesonderwijs, op welke termijn en op welk terrein, en wat er al aan vredesonderwijs werd gedaan. De scholen werden daarbij aangemoedigd het door hen gebruikte lesmateriaal mee te sturen. Daarnaast benadrukte de wethouder dat onderwijsdoelen met betrekking tot vredesonderwijs in het schoolwerkplan moesten worden opgenomen.¹³⁸

Anderzijds kregen scholen veel ruimte om vredesonderwijs vorm te geven op een manier die bij de school paste. In een brief van de wethouder werd aan scholen gevraagd om keuzes te maken met betrekking tot doelen en inhoud van vredesonderwijs die bij de school pasten. Dat scholen die vrijheid kregen werd als volgt verantwoord: “Over doelen en inhoud van Vredesonderwijs bestaat in het Zaanse onderwijsveld en trouwens ook elders geen eenduidigheid. Het is dan ook belangrijk om in eerste instantie te komen tot een brede

¹³⁶ Baron, “Vredesonderwijs in de Emmer gemeentepolitiek,” 24.

¹³⁷ Westgeest, “Strijd over vredesonderwijs,” 29.

¹³⁸ GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, brief van wethouder Th. van Dam, 1 december 1983.

voorlichting ten aanzien van materialen en werkwijzen.”¹³⁹ Deze gedachte sluit aan bij de keuze om het woordje ‘het’ voor vredesonderwijs te schrappen in de motie: er is namelijk binnen de Zaanse gemeenteraad geen eenduidigheid over de precieze invulling van vredesonderwijs. Hoewel de lokale overheid zich actief bemoeide met de implementatie van vredesonderwijs, liet zij de invulling daarvan over aan de scholen zelf.

De vrijheid die de scholen hierbij kregen is terug te zien in de verscheidenheid aan lesmateriaal dat naar de wethouder is opgestuurd.¹⁴⁰ Er waren verschillen in grootte van de plaats die vredesonderwijs kreeg in het onderwijsprogramma: sommige scholen besteedden veel tijd aan vredesonderwijs in de vorm van wekenlange projecten¹⁴¹, andere scholen besteedden enkel aandacht aan vredesonderwijs in bestaande vieringen of projectdagen, zoals de jaarlijkse vredesweek of bevrijdingsdag.¹⁴² Daarnaast waren er verschillen in de manier waarop vredesonderwijs vormgegeven werd. Een aantal scholen gaf vredesonderwijs een expliciete plaats als apart vak, met daarbij behorend lesmateriaal¹⁴³, maar de meeste scholen zagen vredesopvoeding als geïntegreerd onderdeel van het algemene onderwijs of de sociaal-emotionele ontwikkeling.¹⁴⁴

Openbaar onderwijs en vrijheid van onderwijs

De argwaan van de VVD ten opzichte van vredesonderwijs bleek ook uit de reactie van Marcuse (VVD) op de betogen van Haarsma en Van den Berg. Hierbij zei hij dat het

¹³⁹ GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, brief van wethouder Th. van Dam, 1 december 1983.

¹⁴⁰ GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, brieven en lesmateriaal van scholen.

¹⁴¹ Ibid. Inzendingen van: Prof. Kohnstammschool, 16 april 1984; De Pionier, 15 mei 1984; De Klimop, 20 juni 1984.

¹⁴² Ibid. Inzendingen van: Het Eiland, 15 mei 1984; Duinjagersschool, 18 juni 1984; De Jagersplas, 10 juli 1984.

¹⁴³ Ibid. Inzendingen van: Hannie Schaftschool, 19 januari 1984; IVVO, 7 september 1984; Scholengemeenschap Bertrand Russel, 2 maart 1984.

¹⁴⁴ Ibid. Inzendingen van: Dr. Albert Schweitzerschool, 10 april 1984; Het Eiland, 15 mei 1984; De Watersmolen, 12 maart 1984; Vissershopschool, 18 juni 1984; Theo Thijssenschool, 22 juni 1984; De Reef, 12 juli 1984; Dr. A. van Voorthuijssenschool, 20 juni 1984; De Bark, 6 juni 1984; Scholengemeenschap Rooswijk, 19 februari 1984.

gebruikte woord ‘zogeheten’ erop doelde dat alles wat in openbaar onderwijs gebeurde getoetst moest worden aan de beginselen van openbaar onderwijs, namelijk: “dat de openbare school ontmoetingspunt voor alle gezindten moet zijn, verdraagzaamheid en respect ten toon dient te spreiden voor andermans meningen, voor minderheden enzovoorts.”¹⁴⁵ De volgens de VVD vergaande standpunten van de ABOP over vredesonderwijs zouden in strijd zijn met deze beginselen: “Onzes inziens kan het nooit de bedoeling zijn op een dergelijke wijze vredesonderwijs te geven.”¹⁴⁶ De VVD riep vervolgens op tot een brede oriëntatie op vredesonderwijs voordat er een discussie mogelijk zou zijn over eventuele bevordering daarvan.¹⁴⁷

De VVD benadrukte het algemene en neutrale karakter van openbaar onderwijs en stelde dat vredesonderwijs hier mogelijk mee in strijd is. Niet alleen de VVD in Zaanstad stipte dit punt aan. In een brief van staatssecretaris van onderwijs en wetenschappen N.J. Ginjaar-Maas (VVD) aan openbare scholen werd aandacht gevraagd voor de uiteenlopende opvattingen rondom het onderwerp veiligheid en vrede. Ginjaar-Maas onderstreepte dat onderwijs recht zou moeten doen aan deze pluriformiteit: ze drong erop aan “zorg te dragen dat de voorlichting over deze vraagstukken op uw school inderdaad aan de verscheidenheid in opvattingen op adequate [sic.] wijze recht doet.”¹⁴⁸

Zowel in de lokale als nationale politiek werden door de VVD beschuldigingen van indoctrinatie geuit in de discussie over vredesonderwijs.¹⁴⁹ Dit is een interessant punt, met name omdat in de landelijke politiek en in andere gemeenten ook confessionele partijen deze stelling inbrachten. Enkele maanden na de discussie in Zaanstad werd in de Tweede Kamer

¹⁴⁵ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 1 december 1981, 63.

¹⁴⁶ Ibid., 64.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, brief ministerie OCW.

¹⁴⁹ Amsing en Dekker, “Educating peace,” 361; Westgeest, “Strijd over vredesonderwijs,” 29.

ook een discussie over vredesonderwijs gevoerd naar aanleiding van de resolutie van de ABOP. In deze discussie nam de heer G.J. Schutte (GPV) een vergelijkbaar standpunt in als de VVD in Zaanstad. Hij stelde dat vredesonderwijs niet strookte met de doelstellingen van openbaar onderwijs: “De taakstelling van de openbare school is onmogelijk te verenigen met een actieve vredesopvoeding zoals die in de congresresolutie van de ABOP is uitgewerkt.”¹⁵⁰ In de gemeenteraad van Leeuwarden was het de SGP die stelde dat openbaar onderwijs niet de plek was waar politieke onderwerpen, zoals vredesonderwijs, aan de orde moesten komen.¹⁵¹ De samenvoeging GPV/RPF/SGP benadrukte in de Friese hoofdstad dat vredesopvoeding niet een taak was van het onderwijs, maar van de ouders. De VVD in Leeuwarden deelde de mening van de confessionele partijen dat het innemen van politieke standpunten niet de taak was van onderwijs en er een risico bestond op indoctrinatie.¹⁵² Ook in de Emmer gemeenteraad werden beschuldigingen van indoctrinatie geuit, hier door de GPV.¹⁵³

De reden dat confessionele partijen opkwamen voor neutraliteit in het openbaar onderwijs heeft betrekking op de vrijheid van onderwijs. Inmenging van de overheid in de doelen en inhoud van onderwijs, zeker als het aankomt op het aanleren van bepaalde normen en waarden, zou inperking van deze vrijheid betekenen.¹⁵⁴ Voor confessionele partijen was de vrijheid van onderwijs zeker belangrijk in het licht van de schoolstrijd. Sinds het begin van de negentiende eeuw hadden katholieke en orthodox-protestantse christenen gestreden voor deze grondrechtelijke vrijheid, en later voor gelijke bekostiging van bijzonder onderwijs, zodat zij scholen konden oprichten die pasten bij hun religieuze denominatie.¹⁵⁵ Confessionele partijen

¹⁵⁰ Tweede Kamer, *Notulen*, 53^e vergadering, 9 maart 1982, 2611.

¹⁵¹ Westgeest, “Strijd over vredesonderwijs,” 30.

¹⁵² *Ibid.*, 29.

¹⁵³ Baron, “Vredesonderwijs in de Emmer gemeentepolitiek,” 27.

¹⁵⁴ Jong, “Van wie is de burger?,” 102-3, 143-4; M. Rietveld-van Wingerden, J.C. Sturm en S. Miedema, “Vrijheid van onderwijs en sociale cohesie in historisch perspectief.” *Pedagogiek*, 23 (2003): 97-108.

¹⁵⁵ J.J.H. Dekker, H.T.A. Amsing en I.J.M. Wichgers, “Education in a Nation divided: The Contribution of School Acts to the Development of Dutch Mass Schooling in the Long Nineteenth Century,” in *School Acts and*

zijn dan ook beducht voor staatspedagogiek, waarbij de overheid een te zware stem heeft in de normen en waarden die scholen uitdragen.¹⁵⁶

Gezien deze historie en de standpunten van confessionele partijen elders is het opvallend dat het CDA in Zaanstad zich niet aansloot bij het punt van de VVD. Het CDA benadrukte wel het belang van ouderbetrokkenheid bij invulling van vredesonderwijs, maar reageerde niet op de zinspeling van de VVD op vredesonderwijs als indoctrinatie: “Indien de ouders daarop [vredesonderwijs] invloed kunnen uitoefenen door middel van het schoolwerkplan kan ik daarmee akkoord gaan”, zei CDA raadslid P.M. Nooij.¹⁵⁷ Dit was wel in lijn met reacties van het CDA in sommige andere gemeenten. Hoewel het CDA in Emmen negatief stond tegenover vredesonderwijs¹⁵⁸, was het CDA in zowel Leeuwarden als Amsterdam-Noord positief ten opzichte van bevordering van vredesonderwijs.¹⁵⁹ Als er al bedenkingen waren, dan was dat op andere gebieden dan inmenging van politiek in het onderwijs of indoctrinatie.¹⁶⁰

Partijen die wel reageerden op de insinuatie van de VVD waren de PPR/PSP en PvdA. Wethouder Jongepier (PPR/PSP) zei dat hoewel een opvoeder overtuigingen heeft, het onderwijs hier zorgvuldig mee om wil gaan:

Ik hoop zojuist al te hebben aangegeven dat ook een opvoeder idealen en opvattingen heeft, waarover hij ook duidelijk moet zijn in zijn omgang met de kinderen.

the Rise of Mass Schooling, eds. J. Westberg, L. Boser en I. Brühwiler (Londen: Palgrave Macmillan Cham, 2019), 103.

¹⁵⁶ Helmers, *Overheid en onderwijsbestel*, 39.

¹⁵⁷ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 1 december 1981, 86.

¹⁵⁸ Baron, “Vredesonderwijs in de Emmer gemeentepolitiek,” 23.

¹⁵⁹ Westgeest, “Strijd over vredesonderwijs,” 29-30; Van der Neut, “Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord,” 30.

¹⁶⁰ Van der Neut, “Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord,” 30.

Nadrukkelijk wil ik stellen dat dit iets heel anders is dan hetgeen nogal eens subjectief met "indoctrinatie" wordt aangeduid.¹⁶¹

Ook Haarsma (PvdA) benadrukte dat vredesonderwijs geen indoctrinatie als doel heeft, maar discussie in de klas.¹⁶²

Ouderbetrokkenheid

Ouderbetrokkenheid is een lijn die door de hele discussie heen zichtbaar was, zowel binnen als buiten de raadsvergadering. Allereerst valt op dat Haarsma (PvdA) tijdens haar betoog over vredesonderwijs meteen de rol van ouders benoemde: "het [zal] nodig zijn dat de ouders zich intensief zullen gaan inzetten bij het geven van inhoud aan de schoolwerkplannen".¹⁶³

Vervolgens gaf de heer C.J.J. Nooij (CDA) aan dat zijn partij bereid was de motie van de CPN, de PvdA en de PPR/PSP te ondersteunen, mits werd opgenomen dat ouders invloed konden hebben op de invulling van vredesonderwijs op de school.¹⁶⁴ Confessionele partijen hebben van oudsher veel aandacht voor de relatie school-gezin. Tijdens de schoolstrijd strenden orthodox-protestanten en katholieken voor vrijheid van onderwijs zodat zij scholen konden oprichten die pasten bij hun religieuze denominatie, vanuit het idee dat onderwijs onlosmakelijk verbonden is met opvoeding en religie.¹⁶⁵

Van den Berg (CPN) geloofde niet dat het door de CDA voorgestelde amendement nodig was, maar was bereid de motie aan te passen om de steun van het CDA te krijgen.¹⁶⁶

Wethouder Jongepier (PPR/PSP) sloot zich hierbij aan: "De inhoud van het amendement is

¹⁶¹ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 1 december 1981, 74-5.

¹⁶² Ibid., 54.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Ibid., 86.

¹⁶⁵ Dekker, Amsing en Wichgers, "Education in a Nation divided," 103.

¹⁶⁶ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 1 december 1981, 87.

naar mijn mening een vanzelfsprekendheid, want het is een eis binnen het openbaar onderwijs dat de ouders bij de ontwikkeling van het schoolwerkplan worden ingeschakeld”.¹⁶⁷ De CDA hield echter voet bij stuk en ouderbetrokkenheid kwam expliciet terug in de motie: “zoals gebruikelijk in overleg met de ouders”.¹⁶⁸

Daarnaast was ouderbetrokkenheid zichtbaar in een advies geschreven door J.J. Vinck, de gemeentelijk inspecteur van onderwijs in Zaanstad die verantwoordelijk was voor initiatie en stimulering van onderwijsontwikkelingen, in opdracht van het college van Burgemeester en Wethouders.¹⁶⁹ Vinck had op basis van gesprekken met betrokkenen in het onderwijsveld, de begeleidingsdienst en het bureau van onderwijskundige zaken van Zaanstad een besluit genomen over het onder de aandacht brengen van vredesonderwijs. In het besluit werd sterk benadrukt dat de eerste verantwoordelijkheid ten opzichte van vredesonderwijs bij de ouders lag:

De eerste verantwoordelijkheid t.a.v. ‘Vredesgerichtheid’ ligt overigens bij het Gezin, of welke levensvorm dan ook, hetgeen niet wegneemt, dat een samenwerkingsverband tussen het eerste milieu (Gezin b.v.) en het tweede milieu (School) elkaar wederzijds zou kunnen versterken. Afstemming van het opvoedingsklimaat, toegespitst op ‘Vredesgerichtheid’, betekent belangenbehartiging van het kind en is zelfs letterlijk en figuurlijk van levensbelang!¹⁷⁰

Tot slot was ouderbetrokkenheid zichtbaar in de nadrukkelijke rol die ouders kregen bij het kiezen voor de vorm van vredesonderwijs die werd aangeboden op de school. In een brief van

¹⁶⁷ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 1 december 1981, 90.

¹⁶⁸ GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, herziene motie.

¹⁶⁹ Ibid., brief van J.J. Vinck, gemeentelijk inspecteur van het onderwijs, 28 december 1982.

¹⁷⁰ Ibid.

wethouder Van Dam werden scholen aangemoedigd om vredesonderwijs te bespreken met ouders/verzorgers en in de medezeggenschapsraad, om samen tot een keuze te komen over de doelen en inhoud van vredesonderwijs op de school.¹⁷¹

Deze aandacht voor ouderbetrokkenheid paste bij de tijdgeest: er was sinds de jaren zeventig sprake van groeiende maatschappelijke belangstelling voor ouderparticipatie.¹⁷² Dit had verschillende redenen. Allereerst kregen democratisering, openheid in besluitvorming en medezeggenschap steeds meer aandacht in de samenleving, waardoor ook in onderwijs het idee opkwam dat directe betrokkenen dienen te participeren. Daarnaast gaven sociale wetenschappen meer aandacht aan de belangrijke rol van milieu en gezin bij onderwijs. Verder zorgden overkoepelende ouderorganisaties, vakbewegingen en pedagogische centra voor activiteiten, informatie en discussie met betrekking tot ouderparticipatie, en kreeg ouderparticipatie meer media-aandacht.¹⁷³ Ouderbetrokkenheid werd ook steeds vaker expliciet benoemd in onderwijsbeleid¹⁷⁴, bijvoorbeeld in de wettelijke regeling voor medezeggenschap van personeel, ouders en leerlingen in de Contourennota (1975) van minister van Kemenade¹⁷⁵ en de Wet Medezeggenschap Onderwijs van 1981.¹⁷⁶

Ouderparticipatie kende verschillende vormen, variërend van praktische tot onderwijssturende activiteiten. Onder deze laatste werden activiteiten gerekend waarbij ouders meedenken en -beslissen over doelen, inhoud en organisatie van het onderwijs. In zijn proefschrift over ouderbetrokkenheid uit legde de onderwijskundige J.J. Peters dit in 1979 als volgt uit: “Met de leerkracht(en) kan gediscussieerd worden over het leerplan, waarbij

¹⁷¹ GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, brief van wethouder Th. van Dam, 1 december 1983.

¹⁷² J.J. Peters, “Ouderparticipatie: een innovatie? Een onderzoek naar de relatie ouders-school op basisscholen” (Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, 1979), 1.

¹⁷³ Ibid., 13-6.

¹⁷⁴ Ibid., 15.

¹⁷⁵ Helmers, *Overheid en onderwijsbestel*, 26.

¹⁷⁶ Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, Wet, 16 december 1981, nr. 778.

‘nieuwe’ leerinhouden zoals (...) vredesvraagstukken (...) aan de orde kunnen komen.”¹⁷⁷ In het geval van vredesonderwijs in Zaanstad was hier expliciet sprake van. Dit werd vormgegeven door de organisatie van voorlichting- en discussieavonden over vredesonderwijs, waarvoor zowel leerkrachten als ouders werden uitgenodigd.¹⁷⁸ De centrale vragen tijdens deze avonden waren: “Wat kun je onder vredesonderwijs verstaan?” en “Op welke wijze stel je vredesonderwijs op de diverse scholen en schooltypen aan de orde?”¹⁷⁹ Op basis van de oriëntatie op Vredesonderwijs op deze avonden werden scholen gevraagd om in overleg met ouders keuzes te maken die het beste pasten bij de eigen schoolsituatie.¹⁸⁰

Betrokkenheid van ouders bij vredesopvoeding is ook zichtbaar in andere plaatsen. In Amsterdam-Noord werden ook ouderavonden georganiseerd, waarbij verschillende thema’s over vredesonderwijs werden besproken, met als doel ouderbetrokkenheid met betrekking tot vredesonderwijs te verhogen.¹⁸¹ Ouders hadden hierbij niet een onderwijssturende rol, de thema-avonden werden georganiseerd om het thema vrede ook door te laten dringen in het gezin.¹⁸² In Leeuwarden benadrukten de confessionele partijen dat vredesopvoeding een taak was van de ouders, niet van de overheid.¹⁸³ Ook in Emmen waren zowel de confessionelen als de liberalen van mening dat ouders het initiatief tot vredesonderwijs moesten nemen.¹⁸⁴ De rol van de ouders werd door de confessionelen en liberalen in deze gemeenten dus als heel belangrijk gezien, maar ook als reden om vredesonderwijs niet te stimuleren vanuit de lokale overheid.

¹⁷⁷ Peters, “Ouderparticipatie: een innovatie?” 17.

¹⁷⁸ GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, brief van J.J. Vinck, 28 december 1982.

¹⁷⁹ Ibid., brief van wethouder Th. van Dam, 1 december 1983.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Van der Neut, “Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord,” 29.

¹⁸² Ibid., 23-4.

¹⁸³ Westgeest, “Strijd over vredesonderwijs,” 29.

¹⁸⁴ Baron, “Vredesonderwijs in de Emmer gemeentepolitiek,” 26.

Vervolg en einde discussie

Vredesonderwijs kwam in de jaren daarop nog een paar keer aan bod in de gemeenteraad. De eerste keer was in 1982, een jaar na de oorspronkelijke discussie. Raadsleden R. Hille-Geugjes (CPN) en P. Tange (PPR/PSP) vroegen naar de vorderingen van de implementatie van vredesonderwijs.¹⁸⁵ Wethouder Van Dam (PvdA) zei hierop dat er enkele mensen werden ingezet die zich specifiek bezighouden met de introductie van vredesonderwijs in het openbaar onderwijs.¹⁸⁶ In 1983 werd door de CPN opnieuw navraag gedaan naar de voortgang van vredesonderwijs. Aanleiding hiervoor was een artikel van de ABOP waaruit bleek dat vredesonderwijs op de openbare scholen in Zaanstad nog niet ver was gevorderd, zeker in vergelijking met het bijzonder onderwijs in de streek.¹⁸⁷ Wethouder Van Dam (PvdA) reageerde hierop door te zeggen dat er bijeenkomsten over vredesonderwijs werden georganiseerd om zo het onderwijsveld te betrekken bij de discussie over vredesonderwijs.¹⁸⁸

Hierna werd het stil met betrekking tot vredesonderwijs. Met het door de scholen ingestuurde materiaal is niet zichtbaar iets gedaan. Halverwege de jaren tachtig verdween vredesonderwijs van de politieke agenda.

Conclusie

In deze thesis staat de volgende onderzoeksvraag centraal: *Hoe verliep de discussie rondom vredesonderwijs in de gemeente Zaanstad en in hoeverre komt deze discussie overeen met de discussies in Amsterdam-Noord, Emmen en Leeuwarden?* Om deze vraag te beantwoorden is door middel van archiefonderzoek de discussie in Zaanstad in kaart gebracht en vervolgens

¹⁸⁵ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1503, Raadsnotulen 20 december 1982, 28, 30.

¹⁸⁶ Ibid., 39-40.

¹⁸⁷ GZ, OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983, 10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 791, Raadsnotulen 21 december 1983, 61-2.

¹⁸⁸ Ibid., 69.

vergeleken met de discussies in de andere gemeenten. In dit hoofdstuk zal een antwoord op de onderzoeksvraag geformuleerd worden.

De discussie over vredesonderwijs kwam in Zaanstad op gang in 1981, naar aanleiding van de controversiële resolutie die de Algemene Bond van Onderwijzend Personeel (ABOP) aannam over het stimuleren van vredesonderwijs. In de invulling die de ABOP gaf aan vredesonderwijs werd onder andere gepleit voor vermindering van kernbewapening en uittreding van Nederland uit de NAVO. De VVD gaf aan argwanend tegenover dit vredesonderwijs te staan. De PvdA en CPN waren daarentegen blij dat vredesonderwijs werd besproken en hielden vurige betogen over de noodzaak ervan. De CPN diende vervolgens in de gemeenteraad een motie in waarmee werd bevorderd “dat in het openbaar onderwijs het vredesonderwijs in het onderwijsprogramma wordt opgenomen”.¹⁸⁹ De motie werd ondersteund door de PvdA, CPN en PPR/PSP, die samen de meerderheid vormden in de links georiënteerde gemeenteraad van Zaanstad.

Ook in andere gemeenten kwam de discussie over vredesonderwijs in de jaren tachtig op de politieke agenda, zo blijkt uit eerder onderzoek naar de discussies in Amsterdam-Noord¹⁹⁰, Emmen¹⁹¹ en Leeuwarden.¹⁹² Waar de aanleiding in Zaanstad de resolutie van de ABOP was, kwam vredesonderwijs in de stadsdeelraad Amsterdam-Noord vredesonderwijs ter sprake naar aanleiding van een subsidieaanvraag van een aantal scholen. Daarop diende (net als in Zaanstad) de CPN een motie in. Opvallend aan Amsterdam was dat de discussie die volgde op de motie van korte duur was. Net als in Zaanstad vormden de (centrum)linkse fracties, die ook in de landelijke politiek voorstander waren van vredesonderwijs, een grote meerderheid in de raad. In Leeuwarden werd de discussie op gang gebracht door een motie

¹⁸⁹ GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, originele motie.

¹⁹⁰ Van der Neut, “Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord.”

¹⁹¹ Baron, “Vredesonderwijs in de Emmer gemeentepolitiek.”

¹⁹² Westgeest, “Strijd over vredesonderwijs.”

van een lokale progressieve partij, ook met (latere) ondersteuning van de PvdA. Maar waar in Zaanstad de PvdA meteen het woord nam om zich uit te spreken voor vredesonderwijs, was de PvdA in Leeuwarden terughoudender, waardoor de discussie daar trager op gang kwam. De discussie in Emmen werd, in tegenstelling tot de andere gemeenten, op gang gebracht door een externe partij, namelijk het Emmens Vredesplatform. Deze organisatie, die zich bezighield vredes- en veiligheidsproblematiek, pleitte bij de raad voor een gemeentelijk vredes- en veiligheidsprogramma. Dit leidde tot een levendige discussie, mede doordat de raadsverdeling in die periode, in tegenstelling tot Zaanstad en Amsterdam-Noord, heel divers was.

In de gemeente Zaanstad waren niet alle partijen voorstander van de motie die de CPN had ingediend. De VVD en ZOG waren bang voor te grote overheidsbemoeienis met het onderwijs. Beide partijen maakten duidelijk dat vredesonderwijs een taak van het onderwijs zelf moest blijven. De reactie van de VVD paste bij het liberale karakter van de partij, dat de nadruk legde op minimale inmenging van de staat in onderwijs. Ook de discussies in Leeuwarden en Emmen gingen over deze overheidsbemoeienis. De liberale en confessionele partijen (met uitzondering van het CDA in Leeuwarden), spraken zich hierover uit met hetzelfde standpunt als in Zaanstad: vredesonderwijs is niet een taak van de overheid. In Amsterdam-Noord leek deze angst voor overheidsbemoeienis amper aan de orde te zijn. Actieve stimulering van vredesonderwijs door de gemeentelijke overheid werd daar door bijna alle partijen onderstreept, alleen het CDA had moeite met de vergaande inmenging van de lokale overheid bij de implementatie van vredesonderwijs.

Naast angst voor te grote overheidsbemoeienis was de VVD in Zaanstad bang voor een te linkse invulling van deze bemoeienis. De VVD stelde dat vredesonderwijs in strijd was met het algemene en neutrale karakter van openbaar onderwijs en insinueerde dat er bij vredesonderwijs sprake was van indoctrinatie. Niet alleen de VVD in Zaanstad had deze

zorgen, ook in de landelijke politiek en in de gemeenteraad van Leeuwarden deed de VVD een oproep om de pluriformiteit in meningen over vredesonderwijs te respecteren. Er werden daar beschuldigingen van indoctrinatie geuit. Dat de VVD zich zo heftig uitsprak over vredesonderwijs past in de gepolariseerde politieke context van die tijd, waarin verschillen tussen links en rechts werden versterkt. Vredesonderwijs was bij uitstek een onderwerp waaruit politieke kleur bleek en waarbij politieke tegenstellingen zichtbaar werden.

De VVD bracht in de discussie een standpunt in dat vaak door confessionele partijen werd ingebracht. Inmenging van de overheid, zeker op het gebied van politieke normen en waarden, zou een inbreuk zijn op deze neutraliteit en daarmee op de vrijheid van onderwijs. Dit was voor confessionele partijen des te meer een belangrijk punt in het licht van de schoolstrijd. In zowel Leeuwarden als Emmen was dit zichtbaar: hier beriep een aantal confessionele partijen zich op vrijheid van onderwijs en uitte angst voor indoctrinatie. Mogelijk hoopte de VVD medestanders te vinden in confessionele partijen door de vrijheid van onderwijs als argument te gebruiken.

In Zaanstad vond de VVD geen medestander in de enige confessionele partij. Het CDA was hier net als in Leeuwarden en Amsterdam-Noord voorstander van vredesonderwijs. De Zaanse afdeling wilde wel dat in de motie vredesonderwijs expliciet benoemd werd dat ouders betrokken moesten zijn. Ouderbetrokkenheid is voor confessionele partijen belangrijk vanuit het idee dat onderwijs onlosmakelijk verbonden is met opvoeding en religie. Ook andere Zaanse partijen en de onderwijsinspectie van Zaanstad, die verantwoordelijk was voor het initiëren en stimuleren van onderwijsontwikkelingen, benadrukten het belang van ouderbetrokkenheid. De aandacht voor ouderbetrokkenheid paste in de tijdgeest van de jaren tachtig, waarin democratisering en medezeggenschap ook in onderwijs belangrijke thema's waren. Ouderbetrokkenheid kreeg in Zaanstad vorm door voorlichting- en discussieavonden over vredesonderwijs waarvoor ook ouders werden uitgenodigd, en door de nadrukkelijke rol

van ouders in de besluitvorming rondom doelen en inhoud van vredesonderwijs op de school. In Amsterdam-Noord werden ook ouderavonden georganiseerd, maar was minder nadrukkelijke aandacht voor de beslissende rol van ouders dan in Zaanstad. De rol van ouders kreeg ook in de discussies in Emmen en Leeuwarden aandacht, maar dan juist als argument om vredesonderwijs niet te stimuleren vanuit de gemeente. Vredesopvoeding werd door confessionele en liberale partijen in deze beide steden als een taak van de ouders gezien, waarmee werd bedoeld dat vredesopvoeding plaats zou moeten vinden in het gezin, en niet in het onderwijs.

De motie ter bevordering van vredesonderwijs werd in Zaanstad uiteindelijk aangenomen, met alleen de VVD tegen. De wethouder van onderwijs nam de uitvoering van de motie heel serieus, zo controleerde hij bijvoorbeeld scholen op de plaats die vredesonderwijs in het onderwijsprogramma kreeg en vroeg hij ze lesmateriaal dat werd gebruikt op te sturen. Deze hoge betrokkenheid van de lokale overheid bij de uitvoering van vredesonderwijs was ook zichtbaar in Amsterdam-Noord, waar de plaatselijke wethouder een leermiddelcommissie instelde die lesmateriaal controleerde op basis van de eisen die de lokale overheid eraan stelde. De grote rol van de lokale overheden van Zaanstad en Amsterdam-Noord bij de implementatie van onderwijsvernieuwing is opvallend, zeker gezien de discussie die overheidsbemoeyenis opriep in de andere gemeenten, maar verklaarbaar door de grotere meerderheid van linkse partijen in de raden van Zaanstad en Amsterdam-Noord die actieve overheidsbemoeyenis niet schuwden. Van actieve overheidsbemoeyenis bij de uitvoering van vredesonderwijs was niet overal sprake. In de gemeente Leeuwarden werd in een beleidsnota wel gepleit voor actief gemeentelijk beleid, maar kwam daadwerkelijke implementatie amper van de grond.

Aan de ene kant was er in Zaanstad dus sprake van grote overheidsbemoeyenis bij de implementatie van vredesonderwijs. Aan de andere kant kregen de scholen veel ruimte om

zelf keuzes te maken met betrekking tot doelen en inhoud, om zo vredesonderwijs passend te maken bij de eigen school. Uit het lesmateriaal dat de scholen op verzoek van de wethouder opstuurden, bleek dat dit ook gebeurde en dat vredesonderwijs op hele verschillende manieren werd vormgegeven. Vredesonderwijs verschilde in de grootte van de plaats in het onderwijsprogramma en in de manier waarop het werd vormgegeven, als geïntegreerd onderdeel van het onderwijsprogramma of als apart vak. Er was geen sprake van eenduidigheid met betrekking tot doelen en inhoud van vredesonderwijs, noch bij de Zaanse gemeenteraad, noch op de scholen. De grote vrijheid die de scholen kregen leidde ertoe dat er niet overal meer werd voldaan aan de beschrijving van vredesonderwijs zoals die in de discussie werd gegeven door de CPN en werd onderstreept door de wethouder van onderwijs. Door zoveel vrijheid te geven is de motie zijn doel mogelijk voorbij gegaan.

Dat de motie zoveel ruimte bood voor verschillende interpretaties van vredesonderwijs, bijvoorbeeld door het woordje ‘het’ voor vredesonderwijs weg te laten en daarmee te erkennen dat er niet sprake is van één soort vredesonderwijs, is een mogelijk gevolg van de sterk uiteenlopende meningen over het onderwerp. Eenduidigheid verkrijgen over de invulling van vredesonderwijs was, zeker in een tijd van vergrote politieke tegenstellingen, een ingewikkelde taak. De motie had waarschijnlijk een grotere kans van slagen als er ruimte werd geboden voor verschillende interpretaties van vredesonderwijs. Dat deze ruimte voor interpretatie zijn weerslag had op de uitvoering van de motie is gebleken.

Vanaf 1984 werd het in de gemeente Zaanstad steeds stiller met betrekking tot vredesonderwijs. Dit is in lijn met de andere gemeenten: ook in Emmen, Leeuwarden en Amsterdam-Noord verdween vredesonderwijs eind jaren tachtig van de politieke agenda.

Uit dit onderzoek is gebleken dat er in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw sprake was van een discussie over vredesonderwijs in de gemeenteraad van Zaanstad, naar aanleiding van een motie van de CPN. De discussie ging over thema's als

overheidsbemoeyenis, vrijheid van onderwijs en ouderbetrokkenheid en liet vooral wat betreft de eerste twee thema's interessante overeenkomsten zien met soortgelijke discussies in Amsterdam-Noord, Emmen en Leeuwarden. In Zaanstad werden scholen vervolgens actief gestimuleerd vredesonderwijs te implementeren, maar kregen daarbij veel ruimte om vredesonderwijs zelf in te vullen, waardoor niet alle scholen een invulling gaven aan het vredesonderwijs die in overeenstemming was met de bedoeling van de initiatiefnemers.

Discussie

Opbrengsten en implicaties huidig onderzoek

Onderhavig onderzoek heeft bijgedragen aan inzicht in de discussie rondom vredesonderwijs in de gemeente Zaanstad en in de overeenkomsten en verschillen met soortgelijke discussies in Amsterdam-Noord, Emmen en Leeuwarden. Er is duidelijk geworden dat de discussie in Zaanstad zich afspeelde rondom drie kernthema's, namelijk actieve overheidsbemoeyenis en constructief onderwijsbeleid, vrijheid van onderwijs en openbaar onderwijs, en ouderbetrokkenheid.

Inzicht in deze belangrijke thema's bij vredesonderwijs in de jaren tachtig draagt bij aan beter begrip van de huidige discussie rondom burgerschapsvorming. Naast inhoudelijke overeenkomsten tussen vredes- en burgerschapsonderwijs zijn er interessante overeenkomsten in de context waarin de discussies zich afspelen. Vredesonderwijs werd besproken in de context van de Koude Oorlog. Ook nu zijn door de inval van Rusland in Oekraïne onderwerpen als oorlog en vrede actueel in onderwijs.¹⁹³ En net als in de jaren zeventig en tachtig speelt de discussie zich ook nu af in een sterk gepolariseerd politiek klimaat. In de jaren zeventig werden tegenstellingen tussen links en rechts aangescherpt, waarbij

¹⁹³ Baars, "Burgerschapsonderwijs is méér dan een les over Oekraïne."

vredeonderwijs een middel kon worden om politieke tegenstellingen weer te geven.¹⁹⁴ Ook vandaag de dag is er sprake van polarisatie in het politieke veld en in de samenleving, met nieuwe risico's van media en algoritmes die de polarisering voeden.¹⁹⁵

Uitgaande van de overeenkomsten in de context waarin de discussie zich afspeelt, en uitgaande van overeenkomsten in de onderwerpen van discussie (vredeonderwijs en burgerschapsvorming), kunnen vanuit de discussie rondom vredeonderwijs inzichten worden verworven om de discussie over burgerschapsvorming vandaag de dag beter te begrijpen. De thema's die bij de discussie in Zaanstad speelden, helpen de discussie over burgerschapsvorming beter te doorzien en verschillen tussen partijen beter te duiden. In de gemeente Zaanstad was niet alleen sprake van verregaande overheidsbemoeienis bij het onderwijs, maar ook van een inhoudelijke en ideologisch geladen visie op onderwijs. Vanuit verschillende politieke achtergronden werd anders gekeken naar de rol van onderwijs. Socialistische partijen vonden dat onderwijs ook culturele en politieke vorming moest beogen, terwijl liberale partijen minimale inmenging van de staat in onderwijs benadrukten. Het ambitieuze onderwijsbeleid van de links georiënteerde gemeenteraad van Zaanstad stond op gespannen voet met de vrijheid van onderwijs. Deze spanning kenmerkte de discussie in Zaanstad.

Vandaag de dag is de lokale overheid niet direct betrokken bij de invulling van onderwijsbeleid, maar er worden nog steeds vragen gesteld over de mate waarin de overheid zich mag bemoeien met de invulling van burgerschapsonderwijs.¹⁹⁶ Ook nu wordt vanuit

¹⁹⁴ Amsing en Dekker, "Educating peace," 360.

¹⁹⁵ R. Wijnberg, "Hoe het nieuws polarisatie voedt (en wat eraan te doen)," *De Correspondent*, 18 januari 2018, <https://decorrespondent.nl/7728/hoe-het-nieuws-polarisatie-voedt-en-wat-eraan-te-doen/198068640-5c467c54>

¹⁹⁶ Spraakmakers, *Stand.nl: De overheid bemoeit zich te veel met de invulling van het burgerschapsonderwijs* (NPO Radio 1, 13 januari 2020), 23 min., 37 sec., <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/spraakmakers/97d74235-8a60-4c06-809f-ee52a37e75fb/2020-01-13-standnl-de-overheid-bemoeit-zich-te-veel-met-de-invulling-van-het-burgerschapsonderwijs>; M. Slingerland, "Moet de overheid zich meer bemoeien met wat scholen leren over huwelijk of homo's?" *Trouw*, 14 november 2020, <https://www.trouw.nl/opinie/moet-de-overheid-zich-meer-bemoeien-met-wat-scholen-leren-over-huwelijk-of-homo-s~b961a8bf/>

verschillende politieke opvattingen anders gekeken naar de rol van onderwijs. In de discussie over de aanscherping van de burgerschapsopdracht van het onderwijs benoemen socialistische partijen het belang van burgerschapsonderwijs voor de Nederlandse samenleving.¹⁹⁷ De GroenLinks fractie zegt hier bijvoorbeeld over: “Onderwijs is niet alleen het aanleren van kennis en vaardigheden, maar zou ook het opleiden van verantwoordelijke, maatschappelijk betrokken burgers als doel moeten hebben.”¹⁹⁸ Extreemrechtse partijen zijn daarentegen geen voorstander van aanscherping van de burgerschapsopdracht. De PVV spreekt bijvoorbeeld angst uit over “linkse vooringenomenheid” en “discriminatie en uitsluiting van andersdenkenden”.¹⁹⁹ Overheidsbemoeienis en invulling van de rol van onderwijs zijn nog steeds belangrijk thema’s, het onder de loep nemen van deze thema’s helpt de discussie over burgerschapsvorming beter te begrijpen.

Beperkingen huidig onderzoek

Een limitatie van het huidige onderzoek betreft het advies van de gemeentelijk inspecteur van onderwijs dat is aangehaald.²⁰⁰ Dit advies is opgesteld na overleg met betrokkenen uit het onderwijsveld, de onderwijsbegeleidingsdienst en het bureau van onderwijskundige zaken. Er is geen informatie beschikbaar over de inhoud van die gesprekken. Informatie over het proces van het schrijven van dit advies had inzicht kunnen bieden in de standpunten van andere betrokkenen, en daardoor bij kunnen dragen aan inzicht in de discussie rondom vredesonderwijs in Zaanstad. Hoewel incompleet archiefmateriaal een realiteit is van historisch onderzoek, ontbreekt hier mogelijk waardevolle informatie.²⁰¹

¹⁹⁷ *Kamerstukken II*, 2019-2020, 22 januari 2020, 35 352, nr. 5, 2.

¹⁹⁸ *Ibid.*

¹⁹⁹ *Kamerstukken II*, 2021-2022, 30 september 2021, Aanhangsel van de Handelingen 154.

²⁰⁰ GZ, OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995, 19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989, brief van J.J. Vinck, gemeentelijk inspecteur van het onderwijs, 28 december 1982.

²⁰¹ McDowell, *Historical research*, 19, 53-4.

Daarnaast is in het historisch kader van dit onderzoek weinig aandacht besteed aan de structuur van het Zaanse onderwijsstelsel in de jaren tachtig. De precieze rollen van de bovengenoemde betrokkenen is daardoor onduidelijk gebleven, waardoor de invloed van de betrokkenen mogelijk is onderschat. Dit onderzoek richtte zich voornamelijk op de discussie in de gemeenteraad, terwijl een deel van het onderwijsbeleid met betrekking tot vredesonderwijs ook buiten de raadsvergaderingen gevormd is. Mogelijk is hier relevante informatie gemist.

Suggesties voor vervolgonderzoek

Dit onderzoek biedt verschillende nieuwe inzichten over de discussie over vredesonderwijs en de relevantie hiervan voor de discussie over burgerschapsvorming. Uit deze nieuwe inzichten komen ook weer nieuwe vragen voort. Allereerst is in het huidige onderzoek meerdere keren de link tussen burgerschap en vredesonderwijs gelegd: beide vormen van onderwijs delen overeenkomsten in doelen en contexten waarin de discussies over het onderwijsbeleid zich afspelen. Er is uit huidig onderzoek gebleken dat vredesonderwijs op verschillende manieren werd ingevuld door verschillende partijen. Het is interessant om de verschillende betekenissen van vredesonderwijs en burgerschapsvorming verder te onderzoeken en daarbij na te gaan hoe de invulling van beide definities werd beïnvloed vanuit politieke of levensbeschouwelijke overtuigingen van betrokkenen. Dit biedt verder inzicht in de overeenkomsten en verschillen tussen de discussies over vredesonderwijs en burgerschapsvorming, en helpt daardoor lessen te trekken uit de discussie over vredesonderwijs voor de discussie over burgerschapsvorming. Conceptueel onderzoek naar de definities van beide vormen van onderwijs en hun ontwikkeling in de tijd kan hier meer duidelijkheid over geven.

Een tweede suggestie betreft vredesonderwijs op bijzondere scholen in Zaanstad. In de gemeenteraad werd benoemd dat bijzondere scholen al veel verder waren met de

implementatie van vredesonderwijs dan openbare scholen. Het huidige onderzoek richtte zich op de rol van de lokale overheid in het Zaanse onderwijs. Voor vervolgstudies is het interessant om de discussie over vredesonderwijs in het bijzonder onderwijs te onderzoeken, omdat het inzicht kan bieden in het verloop van beleidsontwikkeling zonder directe betrokkenheid van de gemeente.

Bibliografie

- Amsing, H.T.A. en Dekker, J.J.H. “Educating peace amid accusations of indoctrination: a Dutch peace education curriculum in the polarised political climate of the 1970s,” *Paedagogica Historica* 56, no. 3, 2020.
- Aspeshlagh, R. “The Child and the World: Conceptual Background to Peace Education in the Netherlands,” *Bulletin of Peace Proposals* 12, no. 2. 1981.
- Baars, L. van, “Burgerschapsonderwijs is méér dan een les over Oekraïne,” *Trouw*, 9 maart 2022, opgehaald van <https://www.trouw.nl/binnenland/burgerschapsonderwijs-is-meer-dan-een-les-over-oekraïne~bc044f081/>
- Baron, H. “Vredesonderwijs in de Emmer gemeentepolitiek: discussie en beleid omtrent vredesonderwijs in de gemeente Emmen in de jaren tachtig van de twintigste eeuw.” Master thesis, Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Behr, H., Megoran, N. en Carnaffan, J. “Peace education, militarism and neoliberalism: conceptual reflections with empirical findings from the UK,” *Journal of Peace Education* 15, no. 1, 2018.
- Ben Porath, S.R. “War and Peace Education: Review Article,” *Journal of Philosophy of Education* 37, no. 3, 2003.
- Boomen, G. van den, *Honderd jaar vredesbeweging in Nederland*. Heeswijk: Luyten, 1983.
- Dekker, J.J.H., Amsing, H.T.A. en Wichgers, I.J.M. “Education in a Nation divided: The Contribution of School Acts to the Development of Dutch Mass Schooling in the Long Nineteenth Century,” in *School Acts and the Rise of Mass Schooling*, eds. J. Westberg, L. Boser en I. Brühwiler. Londen: Palgrave Macmillan Cham, 2019.
- Ellemers, J.E. “Nederland in de jaren zestig en zeventig,” *Sociologische Gids* 26, no. 6, 1979.
- Geelhoed, L.A. *De Intervenierende Staat. Aanzet voor een instrumentenleer*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983.

Gemeente Etten-Leur, “Samen maken we Etten-Leur,” *Raadsprogramma 2018-2022*, 18 mei 2018.

Hartmans, R. “De Rode Zaanstreek: mythe of werkelijkheid?” in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E. Beukers en C. van Stijl. Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012.

Hellema, D. *Nederland en de jaren zeventig*. Meppel: Boom, 2012.

Helmers, H.M. *Overheid en onderwijsbestel: beleidsvorming rond het Nederlandse onderwijsstelsel (1990-2010)*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011.

Hoenson, M. “Hoe gekleurd mag het vredesonderwijs zijn?” *Leidsch Dagblad*, 5 december 1981.

Hoffenaar, J. “De logica van de Koude Oorlog,” *Militaire Spectator* 182, no. 2, 2013.

Honingh, M. en Tiel, S. van. “Kwaliteit als sleutel tot overheidsinterventie: een reflectie op de beleidsassumpties van autonomievergroting in het primair onderwijs,” *Bestuurskunde* 23, no. 1, 2014.

Inspectie van het Onderwijs, *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*, Utrecht: Inspectie van het Onderwijs, 2016.

Jong, W. de, “Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985.” Proefschrift, Radboud Universiteit Nijmegen, 2014.

Kamerstukken II, 2019-2020, 22 januari 2020, 35 352, nr. 5.

Kamerstukken II, 2021-2022, 30 september 2021, Aanhangsel van de Handelingen 154.

Kemenade, J. van et al., *Onderwijs: Bestel en beleid: Deel 1: Onderwijs in hoofdlijnen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1986.

Kiesraad, “Verkiezingen,” Verkiezingsuitslagen. Opgehaald van

<https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/>

- Kingma, J. “De Zaanstreek groeit uit haar wieken,” in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E. Beukers en C. van Stijl. Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012.
- Kingma, V. “Van gemoedelijkheid tot klassenstrijd,” in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E. Beukers en C. van Stijl. Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012.
- Kockelmans, F. *Van verzuiling tot versplintering: De Nederlandse politiek sinds de Nacht van Schmelzer*. Rotterdam: Ad. Donker, 2015.
- Kruizinga, S. “Van internationaal distributiecentrum naar ‘Top van de Randstad’,” in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E. Beukers en C. van Stijl. Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012.
- Landauer, C. *European socialism: a history of ideas and movements from the industrial revolution to Hitler's seizure of power*. Los Angeles: University of California Press, 1959.
- Luiten, H. “Als één blok beton?” in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E. Beukers en C. van Stijl. Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012.
- Marsden, W.E. “‘Poisoned history’: a comparative study of nationalism, propaganda and the treatment of war and peace in the late nineteenth- and early twentieth-century school curriculum,” *History of Education* 29, no. 1, 2000.
- McDowell, B. *Historical research: A guide for writers of dissertations, theses, articles and books*. Londen: Routledge, 2013.
- Neut, C. van der, “Vredesonderwijs in Amsterdam-Noord: het verloop van de discussie over vredesonderwijs in stadsdeel Amsterdam-Noord in vergelijking met de discussies in de gemeenten Emmen en Leeuwarden.” Master thesis, Rijksuniversiteit Groningen, 2022.
- Onderwijsraad, *Decentraal onderwijsbeleid bij de tijd, Agenda voor een landelijk beraad over de rol van gemeenten bij onderwijs*, Den Haag: Uitgave van de Onderwijsraad, 2017.

- Peters, J.J. “Ouderparticipatie: een innovatie? Een onderzoek naar de relatie ouders-school op basisscholen.” Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, 1979.
- Poortvliet, J. “Basisschoolleerling weet te weinig van burgerschap,” *Aob*, 9 maart 2022, opgehaald van <https://www.aob.nl/nieuws/basisschoolleerling-weet-te-weinig-van-burgerschap/>
- Reinders, L. en Bosch, E. *Thuis in de stad, Binding, identiteit en publieke ruimte in Zaanstad*. Den Haag: Nicis Institute, 2012.
- Rietveld-van Wingerden, M., Sturm, J.C. en Miedema, S. “Vrijheid van onderwijs en sociale cohesie in historisch perspectief.” *Pedagogiek*, 23, 2003.
- Righart, H. *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatie-conflict*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 1995.
- Rooy, P. de, *A tiny spot on the earth: the political culture of the Netherlands in the nineteenth and twentieth century*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.
- Seixas, P. en Morton, T. *The big six historical thinking concepts*, Toronto, Canada: Nelson, 2013.
- Slingerland, M. “Moet de overheid zich meer bemoeien met wat scholen leren over huwelijk of homo’s?” *Trouw*, 14 november 2020, <https://www.trouw.nl/opinie/moet-de-overheid-zich-meer-bemoeien-met-wat-scholen-leren-over-huwelijk-of-homo-s~b961a8bf/>
- Spraakmakers, *Stand.nl: De overheid bemoeit zich te veel met de invulling van het burgerschapsonderwijs* (NPO Radio 1, 13 januari 2020), 23 min., 37 sec. Opgehaald van <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/spraakmakers/97d74235-8a60-4c06-809f-ee52a37e75fb/2020-01-13-standnl-de-overheid-bemoeit-zich-te-veel-met-de-invulling-van-het-burgerschapsonderwijs>
- Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, *Wet*, 16 december 1981, nr. 778.

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, *Wet*, 2 juli 2021, nr. 320.

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, *Wet*, 22 december 2005, nr. 678.

Stijl, C. van, “Zaankanters en hun wortels,” in *Geschiedenis van de Zaanstreek 2*, eds. E.

Beukers en C. van Stijl. Zwolle: Uitgeverij WBOOKS b.v., 2012.

Stolk, V., Los, W. en Karsten, S. “Education as cultural mobilisation: The Great War and its effects on moral education in the Netherlands,” *Paedagogica Historica* 50, no. 5,

2014.

Tweede Kamer, *Notulen*, 53^e vergadering, 9 maart 1982.

Tweede Kamer, *Notulen*, 55^e vergadering, 11 maart 1982.

Voorn, C. “De Zaanse Vrouwenbeweging,” *De Orkaan*, 8 maart, 2022. Opgehaald van

<https://www.deorkaan.nl/de-zaanse-vrouwenbeweging/>

Westgeest, A. “Strijd over vredesonderwijs: een kwestie van informatie of indoctrinatie?”

Master thesis, Rijksuniversiteit Groningen, 2021.

Wijnberg, R. “Hoe het nieuws polarisatie voedt (en wat eraan te doen),” *De Correspondent*,

18 januari 2018, <https://decorrespondent.nl/7728/hoer-het-nieuws-polarisatie-voedt-en-wat-eraan-te-doen/198068640-5c467c54>

Bibliografie – archiefmateriaal

Gemeentearchief Zaanstad (GZ), OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983,

10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1106, Raadsnotulen 1 december 1981

Gemeentearchief Zaanstad (GZ), OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983,

10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1105, Raadsnotulen 25 november 1982

Gemeentearchief Zaanstad (GZ), OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983,

10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1507, Raadsbesluiten 2 juli 1982

Gemeentearchief Zaanstad (GZ), OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983,

10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 1503, Raadsnotulen 20 december 1982

Gemeentearchief Zaanstad (GZ), OA-0158 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1974-1983,

10.01 Gemeenteraad. Raadsnotulen. Raadsbesluiten., 791, Raadsnotulen 21 december 1983

Gemeentearchief Zaanstad (GZ), OA-0178 Secretarie gemeentebestuur Zaanstad, 1984-1995,

19.12 Onderwijs, 666, Vredesonderwijs in openbaar onderwijs, 1 januari 1981 tot 31 december 1989